

Wojciech Zawadzki

Parafia Mątowy Wielkie w świetle XIX- i XX-wiecznych protokołów wizytacyjnych

---

Studia Elbląskie 4, 25-54

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PARAFIA MĄTOWY WIELKIE W ŚWIETLE XIX- I XX-WIECZNYCH PROTOKOŁÓW WIZYTACYJNYCH

Treść: — I. Wstęp. — II. Powierzchnia, obszar i mieszkańcy parafii mąrowskiej. — III. Kościół parafialny w Mątowach Wielkich. — IV. Budynki parafialne, kaplice, cmentarze. — V. Duszpasterze i pracownicy świeccy. — VI. Liturgia parafialna. — VII. Życie religijne parafii. — VIII. Nauczanie parafialne. — IX. Finanse parafii. — Zusammenfassung.

I. WSTĘP

Mątowy Wielkie rozślawiła pochodząca z tej nadwiślańskiej wsi średniowieczna rekluza bł. Dorota z Mątów. Niektórzy autorzy opisując koleje jej życia, niejako przy okazji, odnosili się do historii parafii mąrowskiej. Dotychczasowe przyczynki do dziejów Mątów Wlk. są jednak bardzo skromne, zarówno pod względem ilości jak i treści¹. Zdecydowanie dominuje literatura niemieckojęzyczna, z natury trudno dostępna dla polskiego czytelnika. Brakuje nadal całościowego opracowania historii Mątów Wlk., takiego choćby, jak opublikowana w roku 2000 monografia innej żuławskiej parafii — Ostaszewa².

Nieocenionym źródłem wiedzy o przeszłości poszczególnych parafii są protokoły wizytacyjne. Niegdyś ich skrupulatne prowadzenie było przejawem porządku i troski władzy diecezjalnej o podlegające jej życie religijne i dobra materialne Kościoła. Niestety, z upływem czasu zanikało zrozumienie dla potrzeby skrupulatnego spisywania wyników prowadzonych wizytacji kanonicznych parafii. Istnieje więc wyraźnie zauważalna tendencja, że im protokół wizytacyjny jest starszy, tym więcej w nim materiału poznawczego. Zasada ta odnosi się także do zachowanych XIX- i XX-wiecznych protokołów wizytacyjnych parafii Mątowy Wielkie. Jeszcze do 2. połowy XIX wieku obowiązujące kwestionariusze wizytacyjne były bardzo szczegółowe i odnosiły się do najdrobniejszych nawet przejawów życia religijnego, obsady personalnej i sytuacji materialnej parafii. Uproszczone XX-wieczne formularze są bardzo zawężone tematycznie i ogólnikowe.

---

¹ B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*, Bd. IV, Marienburg. Danzig 1919, s. 180–191; W. Geisler, *Die Weichsellandschaft von Thorn bis Danzig*, Braunschweig 1922, s. 130; H. Westphal, *Beiträge zur Dorotheenforschung*, ZGAE, Bd. 27, H. 1, Braunschweig 1939, s. 126 n.; J. Wiśniewski, *Kościoty i kaplice na terenie byłej diecezji pomezańskiej 1243–1821*, Elbląg 1999, s. 269–271.

² Por. L. Sobolewska-Kiszkielec, *Obrazki z przeszłości Ostaszewa*, Ostaszewo 2000.

Protokoły wizytacyjne parafii Mątowy Wlk. sprzed 1821 roku, a więc z okresu jej przynależności jurysdykcyjnej do diecezji chełmińskiej, zostały zniszczone w czasie II wojny światowej. Po włączeniu w 1821 roku mocą bulli papieskiej *De salute animarum* Żuław Malborskich, w tym także parafii mątowskiej, do diecezji warmińskiej, parafia ta była wizytowana wielokrotnie. W Archiwum Diecezji Elbląskiej przechowywane są warmińskie protokoły wizytacyjne z lat: 1836, 1841, 1858, 1869, 1874, 1881, 1897, 1903, 1908, 1914 i 1921³. Ponadto archiwum posiada także kilka protokołów wizytacyjnych sporządzonych po włączeniu Mątów Wielkich w roku 1925 do diecezji gdańskiej. Gdańska władza diecezjalna przeprowadziła wizytacje w latach: 1927, 1933, 1939 i 1941⁴.

Szczególnie cenne dla poznania przeszłości parafii mątowskiej są protokoły z lat 1841 i 1858. Informują one obszernie o statusie materialnym parafii, wystroju świątyni, formach sprawowanej liturgii i panujących wówczas lokalnych stosunkach wyznaniowych. Ponadto protokół z 1858 roku podaje istotne informacje o życiu parafii mątowskiej, szczególnie w kontekście powodzi z 1855 roku. Niestety, w stanie niekompletnym zachowały się kwestionariusze z lat 1836 i 1897. Z tego ostatniego pozostała zaledwie jedna strona podająca *status animarum* parafii. Pomiędzy kwestionariuszami wizytacyjnymi odnajdujemy także korespondencję prowadzoną przez proboszczów mątowskich z przełożonymi diecezjalnymi. Stanowi ona dopełnienie wiadomości zawartych w protokołach.

II. POWIERZCHNIA, OBSZAR I MIESZKAŃCY PARAFII MĄTOWSKIEJ

Parafia Mątowy Wielkie (Groß Montau) obejmuje teren usytuowany na Żuławach Malborskich w rozwidleniu Wisły i Nogatu. Naturalną zachodnią granicą parafii pozostaje od wieków Wisła. Administracyjnie wieś przynależała do powiatu malborskiego. Kilkakrotnie zmieniała się do 1945 roku kościelna jurysdykcja nad tym terenem. Parafia mątowska w przeszłości wchodziła w skład diecezji pomezkańskiej, warmińskiej i gdańskiej. W okresie od Reformacji do 1821 roku podlegała w ramach Oficjalatu Pomezkańskiego rządowi biskupów chełmińskich. Najbliższe sąsiednie placówki duszpasterskie znajdowały się w Bystrzu (do 2. poł. XVI w.), Kończewicach, Gnojewie, Starej Kościelnicy (do 2. poł. XVI w.), Miłoradzu

³ Mątowskie protokoły wizytacyjne w ADEg według czasu powstania, autorstwa i sygnatury: 27 czerwca 1836, ks. Michał Palmowski (AP, 51 Mątowy Wlk., k. 1–4); 23 czerwca 1841, ks. Michał Palmowski i dziekan ks. Józef Korczykowski (AP, 55 Mątowy Wlk.); 17–19 lipca 1858, ks. Otto Stobbe i kanonik ks. Walenty Blockhagen (AP, 77 Mątowy Wlk.); 31 maja 1869, ks. Jan Osiński (AP, 96 Mątowy Wlk. k. 1–16); 18 lipca 1874, ks. Jan Osiński (AP, 96 Mątowy Wlk. k. 17–26); 20 maja 1881, ks. Jan Osiński (AP, 96 Mątowy Wlk. k. 27–38); 1897, ? (AP, 96 Mątowy Wlk. k. 39 n.); 20 września 1903, ks. August Terletzki i dziekan ks. Franciszek Ludwиг (AP, 51 Mątowy Wlk. k. 37–50); 27 maja 1908, ks. August Terletzki i dziekan ks. Franciszek Ludwиг (AP, 51 Mątowy Wlk. k. 51–64); 14 czerwca 1914, ks. August Terletzki i dziekan ks. Franciszek Ludwиг (AP, 51 Mątowy Wlk. k. 65–78); 30 maja 1921, ks. August Terletzki i dziekan ks. Franciszek Ludwиг (AP, 51 Mątowy Wlk. k. 79–92).

⁴ Gdańskie protokoły wizytacyjne według czasu powstania, autorstwa i sygnatury: 30 czerwca 1927, ks. Augustyn Terletzki (AP, 51 Mątowy Wlk. k. 101–112); 18 września 1933, ks. August Terletzki i dziekan ks. Franciszek Hohmann (AP, 51 Mątowy Wlk. k. 117–131); 2 lipca 1939, ks. August Terletzki i dziekan ks. Hugon Panske (AP, 51 Mątowy Wlk. k. 133–143); 28 lipca 1941, ks. August Terletzki i dziekan ks. Hugon Panske (AP, 197 Mątowy Wlk.).

i Pogorzalej Wsi. W granicach parafii, oprócz Mątów Wielkich, znajdowało się 5 wiosek i osad: Mątowy Małe (Klein Montau), Bystrze (Biesterfelde), Rękowo (Renkau), Cygany (Cyganen, Ziegainen) i Kłosowo (Klossowo).

Wprawdzie nazwa wsi „Montow” została wymieniona po raz pierwszy w 1321 roku, jednak można przypuszczać, że już dużo wcześniej istniało tu stare słowiańskie osadnictwo. Wielki mistrz krzyżacki Ludolf König udzielił wsi przywileje lokacyjne, które zostały odnowione 12 maja 1383 roku przez wielkiego mistrza Konrada Zöllner von Rotenstein na prawie chełmińskim. Mieszkańcy otrzymali 50 łanów, 24 1/2 morgi ziemi. Swoją wkład w materialne uposażenie parafii mieli także królowie polscy. Do dziś zachowały się notarialnie uwierzytelnione odpisy przywilejów z 5 września 1552 i 17 grudnia 1577 roku udzielonych przez króla Zygmunta Augusta i Stefana Batorego. Na wschód lub północny wschód od Mątów Wlk. znajdowała się niewielka osada, zwana „Gorken” zaopatrzona w 10 łanów ziemi. Z czasem jednak ta osada została przyłączona do Mątów Wlk⁵.

Kościół parafialny w Mątowach Wlk. został wymieniony pierwszy raz w dokumencie z 1383 roku, przyznającym 4 łany ziemi na utrzymanie świątyni. Najprawdopodobniej jednak początki budowy kościoła mątowskiego trzeba przesunąć o kilkadziesiąt lat wstecz, do czasów wielkiego mistrza krzyżackiego Ludolfa Königa. Zaplanowana pierwotnie jako dwunawowa świątynia o rozmiarach 10.75 m × 19.80 m, była w ciągu wieków wielokrotnie przebudowywana i odnawiana. Do dziś jednak pozostaje doskonale zachowanym przykładem gotyckiej budowli sakralnej na Żuławach Malborskich⁶.

Przed 1647 rokiem placówką filialną parafii mątowskiej stało się leżące nieopodal Bystrze. Wieś lokowana została 1 grudnia 1343 roku przez wielkiego mistrza Ludolfa Königa na prawie chełmińskim. Bystrze otrzymało 36 łanów ziemi, z których 4 należały się miejscowej parafii. Jeszcze w 1564 roku w Bystrzu rezydował proboszcz. Pod koniec XVI wieku Bystrze pozbawione własnego duszpasterza zostało przyłączone do parafii w Kończewicach (Kunzendorf). W 1590 roku uderzenie pioruna uszkodziło znacznie kościół, tak że jeszcze do 1604 roku budowla pozostawała bez dachu. Przez dziesięciolecia postępową ruiną świątyni. W 1805 roku spaliły się na domiar złego kościelne zabudowania gospodarcze w Bystrzu. Zostały one jednak wkrótce odbudowane przez proboszcza mątowskiego. Jeszcze w 1816 roku landrat Hüllmann napisał, że świątynia choć w dużej części bez dachu i okien, zachowała solidne mury i z pewnością przetrwa jeszcze wiele wieków. Niestety stało się inaczej. W 1818 roku zrujnowany kościół w Bystrzu, który już od 1805 roku nie był używany do celów liturgicznych, został sprzedany przez fiskusa za sumę 580 talarów. Wkrótce jednak, dnia 4 kwietnia 1820 roku, z powodu braków funduszy na rekonstrukcję, regencja podjęła decyzję o ostatecznej rozbiórce tej świątyni. W roku 1826 władze zdecydowały także o sprzedaży za sumę 176 talarów 26 srebrnych groszy uszkodzonego dzwonu z Bystrza. Drugi dzwon oraz tamtejsze utensylia kościelne zostały przeniesione do Mątów Wlk. Dnia 22 lipca 1833 roku spłonęły ponownie kościelne zabudowania gospodarcze (stodoła i stajnia) w Bystrzu. Po pożarze powstał konflikt z powodu

⁵ ADEg, AP 3 Mątowy Wlk.; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 37v; B. Schmid, s. 180.

⁶ ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 15; B. Schmid, s. 180–185.

ponownej odbudowy tych budynków. Regencja na mocy ustawy z 13 maja 1833 roku chciała sprzedać zrujnowane budynki jako majątek wraz z ziemią i związanymi z tym dochodami. Ostatecznie jednak 6 maja 1836 roku ministerstwo zażęgało konflikt, decydując, że Bystrze pozostanie nadal placówką filialną Mątów Wlk., a zniszczone budynki gospodarcze wraz z ziemią nadal pozostaną własnością parafialną. Na odbudowę budynków regencja nie dała jednak pieniędzy. Prowadzona przez proboszcza ks. Michała Palmowskiego odbudowa została jednak wsparta kwotą 900 talarów z kasy przeciwpożarowej⁷.

Wieś Mątowy Małe została pierwszy raz wymieniona w miłoradzkim dokumencie lokacyjnym z 10 sierpnia 1321 roku jako „*unser Hof Montow*”. Pierwotnie mieściło się tam gospodarstwo zakonu krzyżackiego. W 1387 roku utrzymywano tu 206 koni i 67 źrebiąt, 80 krów, 630 świń i 2931 owiec. Tak znaczącemu gospodarstwu podlegał również duży areal ziemi. Od początku XV wieku w Mątowach Małych Krzyżacy budowali głównie pomieszczenia gospodarcze: stajnie, stodoły i obory. W 1740 roku spłonęły murowane zabudowania mieszkalne folwarku wraz z browarem. Przypuszczalnie jedna z większych sal w tym budynku pełniła od czasów krzyżackich funkcję kaplicy. Od roku 1745 folwark był własnością zamożnych rodów, a ziemia okoliczna dzierżawiona była przez drobnych rolników⁸.

Mieszkańcy Mątów Wlk. i okolicznych wsi często bardzo boleśnie odczuwali bliskie sąsiedztwo Wisły. Nieuregulowana rzeka niejednokrotnie w przeszłości przerywała wały przeciwpowodziowe pochłaniając ludzkie życie i niszcząc dobytek. Zachowała się spisana przez proboszcza ks. Mikołaja Zieleńskiego relacja przebiegu powodzi z 28 marca 1786 roku. Wisła przerwała wówczas wały i zalała Mątowy Wlk. Wprawdzie woda wyrządziła wówczas wielkie szkody we wsi, nikt jednak z mieszkańców nie zginął⁹.

O wiele tragiczniejszy przebieg miała powódź w dniu 28 marca 1855 roku. Nikt z mieszkańców nie spodziewał się tej powodzi, gdyż wieczorem dnia poprzedniego poziom Wisły był jeszcze niski. Niespodziewanie jednak w nocy na zewnętrznym wale utworzył się zator lodowy i rankiem przy niekorzystnej pogodzie lód znajdował się już na szczycie wałów. Wkrótce woda przelała się przez wał i spowodowała wyrwę dokładnie w tym samym miejscu, jak podczas powodzi w 1786 roku. Pod wodą znalazło się 5 łanów ziemi i liczne zabudowania gospodarcze. Utopiło się aż 34 mieszkańców wioski: 23 katolików i 11 protestantów. Jedna osoba wyznania katolickiego zginęła także w Mątowach Małych. W tym samym czasie Wisła przerwała wał w okolicach Kłosowa i zalała ziemię 16 spośród 18 mieszkających tam gospodarzy. Cała więc prawie wieś znalazła się pod wodą. Nie było jednak ofiar w ludziach. Grunty kościelne wraz ze szkołą w Mątowach Wlk. nie ucierpiały w czasie powodzi. Nietknięta została kościelna stodoła, ogród parafialny oraz 5 mórg ziemi należącej do szkoły. Niestety w kościele parafialnym woda sięgała do wysokości prawie 1 metra. Po powodzi zmienił się wygląd okolicy. Miejscami woda naniosa około 2 metry mułu. Praktycznie przestała istnieć wieś

⁷ ADEg, AP 2 Mątowy Wlk.; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 15; B. Schmidt, s. 32.

⁸ Por. B. Schmidt, s. 191–195.

⁹ ADEg, AP 4 Mątowy Wlk.; M. Józefczyk, W. Długokęcki, *Opis przzerwania walu wiślanego koto Mątów Wielkich w 1786 roku*, w: *Rocznik Elbląski* 16(1998), s. 95–98.

Kłosowo i po tych wydarzeniach już się nie podźwignęła z upadku. Na pamiątkę powodzi z 1855 roku parafianie ufundowali na terenie kościelnym, naprzeciwko wału, murowaną kapliczkę. W niszy umieszczono figurę św. Jana Nepomucena¹⁰.

Połowa XIX wieku była dla parafii mątowskiej w ogóle niepomyślna. Pasma nieszczęść otworzyła szalejąca 10 sierpnia 1850 roku nad Żuławami Malborskimi gwałtowna burza. Po południu, o godzinie 15.00, piorun uderzył w wieżę kościelną i wprawdzie jej nie zapalił, ale bardzo uszkodził. Większym nieszczęściem dla mieszkańców stała się jednak szalejąca w 1852 roku epidemia cholery. W samej tylko parafii mątowskiej pochłonęła ona w ciągu zaledwie 3 miesięcy 105 ofiar śmiertelnych. Falę nieszczęść dopełniła opisana już powódź z 1855 roku. Te, i inne nieznanne nam wydarzenia, miały ogromny wpływ na materialne zubożenie parafii i poziom życia jej mieszkańców. Proboszcz ks. Jan Osiński w 2. poł. XIX wieku wypełniając formularze wizytacyjne wielokrotnie wspomina o wielkiej biedzie materialnej, uniemożliwiającej prowadzenie nawet podstawowych remontów w świątyni parafialnej¹¹.

Pod względem liczby mieszkańców parafia mątowska od 1. połowy XIX wieku, nieznacznie, lecz stopniowo zmniejszała się. W ciągu 80 lat, od 1841 do 1921 roku, ubyłoby w parafii ponad 100 mieszkańców. W 1841 roku odnotowano 1250 osób, a w roku 1921 naliczono 1138 osób. Szczególnie drastyczne spadki ilości mieszkańców odnotowano w 1874 roku, tylko 1010 osób, w 1881 roku — 1071 osób i w 1908 roku 1070 osób. Na spadek liczby mieszkańców parafii miała znaczny wpływ malejąca ilość urodzeń przy stosunkowo wysokiej umieralności. W 1841 roku odnotowano 59 urodzeń, a w 1920 roku 35 urodzeń. W 1841 roku zmarło 28 parafian, zaś w latach 1869 i 1874, odpowiednio 61 i 50 osób. Niestety brakuje w omawianych źródłach szczegółowych danych odnośnie do ogólnej ilości mieszkańców parafii po 1921 roku¹².

Wraz ze zmniejszającą się nieznacznie liczbą mieszkańców parafii malała także ilość zamieszkujących ją katolików. W 1836 roku w parafii żyło 849 katolików, zaś w roku 1921 już tylko 703 katolików. Szczególnie drastyczny spadek ilości katolików mątowskich nastąpił w latach 1938–1942. W 1940 roku odnotowano najniższy poziom wiernych katolików — 662 osoby. Ponieważ w tym czasie zarejestrowano tylko jeden przypadek wystąpienia z Kościoła katolickiego mieszkańca parafii mątowskiej, ten ogromny spadek trzeba wiązać z ogólnym zmniej-

---

¹⁰ Podczas powodzi zginęli następujący parafianie: Józef Czay lat 31, Jan Michał Bartsch lat 67, Matylda Bartsch lat 29, Emilia Barbara Bartsch lat 26, Jan Jakub Wichert lat 52, Marianna Pienkowska lat 55, Jan Wajerski lat 30, Katarzyna Wajerska lat 26, Julianna Rozalia Wajerska lat 1, Jan Kiński lat 2, Joanna Elżbieta Baehr 2 miesiące, Helena Dombrowska lat 13, Jan Tilitzki lat 2, Domicilla Woźniak lat 27, Jan Woźniak lat 2, Wawrzyniec Petelski 5 miesięcy, Anna Radziszewska lat 19, Szymon Kosiński lat 14, Wojciech Wyzgalski lat 31, Łucja Borzechowska lat 31, Marianna Cecylia Borzechowska lat 9, Katarzyna Borzechowska lat 6, Michał Borzechowski lat 4, Józef Walczewski lat 12. Por. ADEg, M księga zmarłych 1811–1868, Mątowy Wlk. 1855 Nr 14–38; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk. k. 15.

¹¹ Długa lista zmarłych na cholere parafian rozpoczyna się w mątowskiej księdze zmarłych pod datą 9 sierpnia 1852 roku; por. ADEg, M księga zmarłych 1811–1868, Mątowy Wlk. 1852 Nr 26–137; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 15; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 7–8.

¹² Dane statystyczne pochodzą z dostępnych protokołów wizytacyjnych; por. ADEg, AP 197 Mątowy Wlk., k. 14–15.

szeniem się ilości mieszkańców parafii, spowodowanym wydarzeniami wojennymi¹³.

Godne uwagi są proporcje międzywyznaniowe w parafii mątownskiej. W przeszłości wśród mieszkańców parafii zdecydowanie przeważali liczebnie wyznawcy Kościoła katolickiego. Jednak proporcje między konfesjami w ciągu dziesięcioleci ulegały zmianie. W 2. połowie XIX wieku zaledwie 20% mieszkańców parafii stanowili niekatolicy, w zdecydowanej większości ewangelicy. Ta sytuacja zmieniła się w ostatnich latach XIX wieku. Protokół wizytacyjny z 1897 roku wykazuje, że w tym czasie, w stosunku do poprzednich obliczeń z 1881 roku, w parafii przybyło aż 188 niekatolików. W większości osiedlali się oni w Mątownach Małych i Bystrzu (133 osoby). W tym samym czasie ubyło 128 katolików, co wpłynęło na zmianę proporcji między wyznaniem. Po 1914 roku niekatolicy stanowili nawet 38% ogółu mieszkańców parafii¹⁴.

Zmianę proporcji liczebnych między wyznaniem katolickim i protestanckim trzeba wiązać bezpośrednio ze znacznym zahamowaniem migracji ludności polskiej na teren Żuław Malborskich. Przez dziesięciolecia napływający, głównie z pobliskiego Kociewia, do parafii mątownskiej, Polacy uczynili ją zdecydowanie katolicką i polską. Świadczą o tym sprawozdania proboszczów mątownskich dotyczące liturgii parafialnej oraz używanego przez mieszkańców wiosek języka. Dodatkowym świadectwem źródłowym są mątownskie księgi metrykalne, w których do końca XVIII wieku zdecydowanie dominują polskie nazwiska z zachowaną poprawną polską pisownią. Pod koniec XIX wieku obserwuje się znaczne ograniczenie migracji ludności polskiej, a tym samym zmianę stosunków wyznaniowych i narodowościowych w Mątownach Wlk. i okolicy.

Godny odnotowania jest fakt, że na terenie parafii mątownskiej mieszkało w omawianym czasie także kilku żydów. W 1881 roku po 6 przedstawicieli wyznania mojżeszowego mieszkało w Mątownach Wielkich i Rękowie. Były to więc najprawdopodobniej dwie żydowskie rodziny. Trudno ustalić jaki był ich dalszy los, ale pewne jest, że w 1921 roku nie było już żydów na terenie parafii¹⁵.

III. KOŚCIÓŁ PARAFIALNY W MĄTOWNACH WIELKICH

Świątynia mątownska pod wezwaniem świętych apostołów Piotra i Pawła, została zbudowana na planie prostokąta o długości 21.97 m i szerokości 15.06 m. Sklepienie kościoła znajduje się na różnych wysokościach, od 4.08 m do 6.90 m. Różnica wysokości wynika z faktu, że nawa północna została dobudowana do kościoła w późniejszym czasie i jest o 2.82 m wyższa od nawy głównej. Dobudowana ściana nie posiada okien. Sklepienie budowli wspierają w środku 3 kolumny. Dla wzmocnienia wytrzymałości murów dostawiono z trzech stron przypory, a od strony zachodniej dobudowano masywną wieżę. Na wieży zawisły

¹³ Por. tamże.

¹⁴ Por. tabela nr 1, s. 53–54.

¹⁵ Por. tabela nr 1, s. 53–54.

4 dzwony, a piąty znacznie mniejszy umieszczono w sygnaturce na kościelnym dachu. Kościół ma trzy wejścia, główne wejście pod wieżą, i po jednym wejściu w bocznych ścianach świątyni. Wejście południowe zostało zaopatrzone w przed-sionek. Do północnej ściany przylega murowana zakrystia, jednak bez wejścia z zewnątrz¹⁶.

W zależności od ustawienia ławek świątynia mątowska posiadała 150-200 miejsce siedzących oraz ok. 300 miejsc stojących. Proboszczowie mątowscy aż do lat 80. XIX wieku uskarżali się w protokołach wizytacyjnych, że kościół jest zbyt mały. Dopiero na początku XX wieku odnotowano, że świątynia mieści wszystkich parafian¹⁷.

Niezwykle skąpe są informacje o konsekracji kościoła. Proboszczowie zgodnie powołują się na akta wizytacji generalnej z 17 września 1765 roku przeprowadzonej przez biskupa chełmińskiego Andrzeja Ignacego Baiera, w czasie której miała być konsekrowana, zapewne kolejny raz, mątowska świątynia. Czy konsekratorem był sam biskup, tego nie wiadomo. Niestety, kolejni proboszczowie nie zadbali o to, by zachować i odnawiać znaki konsekracji kościoła. Z czasem uległy one zatarciu. Dopiero podczas remontu wnętrza kościoła w 1911 roku odnaleziono na ścianach zacheuszki (*Apostelkreuze*), potwierdzające, że świątynia istotnie była konsekrowana¹⁸.

Kościół parafialny w Mątowach Wlk. zdobył 3 ołtarze, wszystkie ustawione na ścianie wschodniej. W prezbiterium stał barokowy ołtarz główny pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela z 1723 roku. Umieszczono w nim 4 figury świętych: św. Józefa, św. Joachima, św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty. W górnej kondygnacji umieszczono obraz św. Anny Samotrzeciej. W centralnym miejscu znajdował się obraz Matki Bożej Bolesnej. Ołtarz główny i portatył konsekrował biskup sufragan warmiński Antoni Frenzel dnia 26 lipca 1858 roku. W ołtarzu umieszczono relikwie świętych męczenników Modesta i Wincentego. Jeden z bocznych ołtarzy w części dolnej posiadał owalny obraz św. Agnieszki, w górnej kondygnacji zaś mniejszy obraz bł. Doroty z Mątów Wlk. Drugi ołtarz w nawie bocznej, stojący obok zakrystii, dedykowano świętym Piotrowi i Pawłowi, których obraz umieszczono w centralnej jego części. Zdobiło go także kilka figur, na dole św. Kazimierza i św. Jana Nepomucena, na górze figury dwóch aniołów i w środku figura Chrystusa Zmartwychwstałego. W 1747 roku ołtarz ten pomalowano w czerwonej tonacji kolorów i pożłocono. Boczny ołtarz poświęcony św. Agnieszce był konsekrowany 19 listopada 1682 roku podczas wizytacji biskupa chełmińskiego Kazimierza Jana Opalińskiego. Umieszczono w nim relikwie świętych męczenników Florusa i Marianusa. Drugi boczny ołtarz, świętych apostołów, był najprawdopodobniej także konsekrowany, najpewniej 3 czerwca 1728 roku przy okazji

¹⁶ Protokół z 1927 roku wspomina już o 4 dzwonach z brązu, 3 wisiały w wieży i 1 w sygnaturce. ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 101; ADEg, AP 55 Mątowy Wlk., k. 11; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 29.

¹⁷ ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 37, 51; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 1, 17, 27, 41.

¹⁸ ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 31, 65, 79; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 3v; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 1.

umieszczenia w nim portatylu przez biskupa chełmińskiego Feliksa Ignacego Kretkowskiego. Ołtarz otrzymał relikwie męczenników Magnusa i Illuminata¹⁹.

We wnętrzu kościoła ustawiono trzy konfesjonały. Chrzcielnica znajdowała się pod chórem, po lewej stronie wchodząc do świątyni od strony wieży. Na chór prowadziło wejście spod wieży, a tam znajdowały się organy. Ich stan techniczny w 1858 roku określano jako dobry. W kościele znajdowały się także dwa rzędy ławek, między którymi pozostawiono trzy przejścia dla procesji liturgicznych. Ambona ozdobiona namalowanymi postaciami ewangelistów, zdaniem proboszczów zbyt mała, znajdowała się na jednym z filarów w nawie głównej. Posadzka wokół ołtarzy wyłożona została płytkami²⁰.

Proboszczowie mątowscy w 2. połowie XIX wieku zgodnie wskazywali na potrzebę przeprowadzenia gruntownych prac remontowych w świątyni. W fatalnym stanie technicznym był szczególnie kościelny dach. Każdego roku poprawiano wprawdzie doraźnie zaistniałe uszkodzenia, ale konstrukcja dachowa wymagała kapitalnego remontu. Także powstające systematycznie uszkodzenia kościelnego muru, proboszczowie starali się natychmiast usuwać. W bardzo dobrym stanie były natomiast fundamenty kościoła. W dużo gorszym stanie było wnętrze. Z powodu znacznego zubożenia materialnego parafii nie przeprowadzano od lat żadnych poważniejszych remontów. Jedynie co kilka lat (m.in. w 1873 i 1881 roku) białkowano ściany. Renowacji domagały się m.in. ołtarze, ambona, organy oraz kościelne ławki. Nie najlepiej prezentowały się także szaty i paramenty liturgiczne²¹.

Niektóre protokoły wizytacyjne dostarczają nam ponadto bardzo szczegółowych informacji związanych z codziennością mątowskiej świątyni. I tak dowiadujemy się, że kościół był systematycznie wietrzony w każdą sobotę i przed każdym nabożeństwem. Latem drzwi kościelne pozostawiano otwarte znacznie częściej. Oleje święte przechowywane były w niewielkiej szafce ustawionej w baptysterium, lub w zamkniętej szafce w zakrystii. Hostia przeznaczona do wystawienia w monstrancji, konsekrowana była średnio co 14 dni. W ciągu dziesięcioleci różne było źródło zaopatrzenia kościoła mątowskiego w komunikanty i wino mszalne. Przez pewien czas komunikanty i hostie wypiekał mątowski kościelny. W latach 80. XIX wieku komunikanty sprowadzano z Malborka, gdzie ich wypiekiem trudniła się niejaka panna Teitz, osoba zaufana i sprawdzona przez dziekana malborskiego ks. Jana Wiena. W Malborku komunikanty dla swych kościołów kupowali także inni księża w dekanacie. Od początku XX wieku zaopatrywano się w komunikanty w malborskim szpitalu NMP. Z pewnością ich wypiekiem trudniły się zatrudnione tam siostry szarytki. Niestety siostry szarytki musiały wkrótce opuścić teren Prus, a przybyłe na ich miejsce do malborskiego szpitala siostry katarzynki, prawdopodobnie nie produkowały komunikantów. W latach 20. XX wieku zdecydowano się bowiem na sprowadzanie hostii i komunikantów wypiekanych przez siostry benedyktyнки w Bonn, a potem przez firmę Franciszka Hocha z Miltenbergu nad

¹⁹ ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 29v; ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 5; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 1; Schmid, s. 186 n.

²⁰ ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 29v.

²¹ ADEg, AP55 Mątowy Wlk., k. 12; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 1, 17, 23–24, 27.

Menem. Wino mszalne proboszczowie mątowscy tradycyjnie kupowali u handlarzy gdańskich — Józefa Fuchsa i Józefa Kuptza²².

IV. BUDYNKI PARAFIALNE, KAPLICE, CMENTARZE

W połowie XIX wieku własnością parafii w Mątowach Wlk. było kilka budynków. Protokół wizytacyjny z 1858 roku pozostawił szczegółowy ich opis.

Plebania mątowska została zbudowana w roku 1831. Był to drewniany budynek o wymiarach 16.32 m długości, 10.67 m szerokości i 2.82 m wysokości, pokryty dachówką i posiadający 5 pomieszczeń mieszkalnych. Niestety, już po 5 latach od chwili jego wystawienia wymagał remontu. Teren kościelny wokół plebanii wynosił 171 m². Urządzono na nim ogród parafialny oraz warzywniak²³.

Ponieważ parafia nie dysponowała specjalnie przeznaczonym do tego celu lokalem, bibliotekę parafialną urządzono w budynku plebanii. Większość książek pochodziła z księgozbioru zmarłego w roku 1891 proboszcza ks. Józefa Langkaua. Książkami opiekowali się proboszczowie. W kancelarii parafialnej przechowywano także archiwum parafialne, księgi metrykalne oraz kompletne, gromadzone od początku XIX wieku roczniki *Regierungs-Amtsblatt*²⁴.

Własnością parafialną w Mątowach Wlk. była także drewniana i kryta słomą stajnia i obora (dł. 20.41 m, szer. 9.42 m, wys. 3.45 m), zbudowany z muru pruskiego i kryty słomą spichlerz i chlewnia (dł. 9.42 m, szer. 4.71 m, wys. 2.51 m), drewniana i kryta słomą duża stodoła (dł. 21.35 m, szer. 17.89 m, wys. 3.46 m), kryta słomą i zbudowana z pruskiego muru mała stodoła (dł. 18.84 m, szer. 9.42 m, wys. 2.84 m). W Bystrzu natomiast do parafii mątowskiej należał 3-izbowy, drewniany i kryty dachówką budynek mieszkalny o wymiarach dł. 17.58 m, szer. 11.30 m, wys. 2.84 m. Prawdopodobnie przy tym budynku znajdowały się: kryta słomą stajnia i obora (dł. 31.40 m, szer. 12.56 m, wys. 3.45 m) oraz drewniana i kryta słomą stodoła (dł. 31.40 m, szer. 16.64 m, wys. 3.15 m). Ponadto protokół z 1927 roku wspomina, że własnością parafialną jest także chata (*Pfarrkate*), wydzierżawiona 2 użytkownikom za sumę 120 guldenów, wraz z niewielkim ogrodem oraz 41 arami ziemi uprawnej leżącej na polderach²⁵.

Parafia posiadała także znajdujący się w Mątowach Wlk. budynek szkoły wraz z mieszkaniem dla nauczyciela i organisty w jednej osobie. Budowla ta o wymiarach dł. 13.18 m, szer. 8.79 m, i wys. 2.19 m wystawiona została po części z pruskiego muru i drewna i przykryta była strzechą. Budynek ten posiadał dwa pomieszczenia mieszkalne i jedną szkolną izbę²⁶.

²² ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 38v, 39, 51v, 53, 65v, 67, 79v, 81, 101, 103; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 2, 17–18, 27–28.

²³ ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 1v; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 31v.

²⁴ Protokół wizytacyjny z 1858 roku podaje, że księgi metrykalne przechowywane w kancelarii prowadzone były od 1749 roku. Osobny dopisek informuje jednak, że najstarsze księgi pochodzą z 1639 roku; por. ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 46, 58, 72, 86; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 12–13.

²⁵ ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 111; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 31v.

²⁶ ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 31v.

Warto także w tym miejscu odnotować, że na ziemi kościelnej wystawiono kilka budynków dzierżawionych przez parafian. W Mątowach Wlk. w domach tych zamieszkiwały rodziny: Fabrewiczów, Grunenbergów, Woźniaków, Czajów i Kuja-wskich. W Bystrzu rodziny: Szostalskich, Sprungów i Ertmanów. Wszystkie te budynki były drewniane i kryte słomą²⁷.

Przekazy archiwalne poświadczają istnienie na terenie parafii mątowskiej zaledwie jednej kaplicy przydrożnej. Była to wymieniona już wcześniej, murowana kaplica stojąca obok kościoła w Mątowach Wlk., wybudowana po powodzi w 1855 roku. Zdobila ją figura św. Jana Nepomucena²⁸.

Znacznie cenniejszym zabytkiem, będącym unikatem w ówczesnych Prusach Zachodnich, była pochodząca z XIV wieku kostnica (*Beinhaus*) w Bystrzu. Źródła XVII-wieczne określały ją jako „*ossorium integrum*” i „*ossorium muratum*”. Niegdyś znajdowała się ona w bezpośrednim sąsiedztwie tamtejszego kościoła. Pobudowano ją na planie zbliżonym do kwadratu (dł. 2.42 m, szer. 2.24 m, wys. 2.70 m), z cegieł dużego formatu, typowych dla epoki średniowiecza²⁹.

Zarówno w Mątowach Wielkich, jak i w Bystrzu, znajdowały się czynne cmentarze grzebalne. Cmentarz parafialny w Mątowach Wielkich miał wielkość 79 m² i znajdował się przy tamtejszej świątyni. Cmentarz w Bystrzu był większy, obejmował teren o powierzchni 108 m², i znajdował się na dawnym przykościelnym terenie. Przy wejściu na cmentarz w Mątowach Wielkich znajdował się krzyż. Krzyża takiego brakowało w Bystrzu, czego nie omieszkało wspomnieć proboszczowi podczas wizytacji parafii. Mur cmentarny w Mątowach Wielkich odnawiany był przez miejscowych parafian, zaś o mur wokół cmentarza w Bystrzu dbali tamtejsi ewangelicy. Cmentarz w Mątowach Wielkich przeznaczony był wyłącznie dla katolików z Mątów Wielkich i Mątów Małych. W Bystrzu cmentarz podzielono na dwie części, katolicką i ewangelicką³⁰.

V. DUSZPASTERZE I PRACOWNICY ŚWIECCY

Zachował się bardzo bogaty materiał źródłowy pozwalający sporządzić prezbiteriologię mątowską. Zamieszczane w XIX-wiecznych protokołach wizytacyjnych kwestionariusze osobowe dostarczają cennych informacji głównie o pochodzeniu i wykształceniu księży. Dodatkowym, ważnym źródłem archiwalnym są zachowane mątowskie księgi metrykalne. Dzięki nim można z wielką dokładnością ustalić obsadę duszpasterską w Mątowach Wlk. w latach 1749–1868.

Proboszczem przełomu XVIII i XIX wieku w omawianej parafii był ks. Józef Rudnicki. Wprawdzie urząd ten sprawował długo, bo w latach 1789–1809, jednak faktycznie w parafii nie przebywał. Znamienne jest, że w metrykaliach mątowskich nie ma ani jednego wpisu wykonanego ręką ks. Rudnickiego. Faktycznie w jego

²⁷ ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 31v.

²⁸ B. Schmid, s. 191.

²⁹ ADEg, AP 132 Mątowy Wlk.; B. Schmid, s. 32.

³⁰ ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 39, 53, 67, 81; ADEg, AP 55 Mątowy Wlk., k. 13, 35; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 11v, 35v; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 3, 19, 29.

imieniu parafią zarządzało kolejno kilku komendariuszy: ks. Józef Dokuczewski³¹, ks. Franciszek Ksawery Machorski³², ks. Fabian Fox³³ i ks. Michał Bedyński³⁴. Ksiądz Rudnicki jako kanonik chełmiński rezydował przy katedrze³⁵.

W latach 1810–1819 kuratusem a następnie proboszczem w Mątowach Wlk. był ks. Tomasz Lipiński. Kapłan ten od 1814 roku był także kanonikiem chełmińskim, lecz na stałe rezydował w parafii mątowskiej. Zmarł na gruźlicę w Mątowach Wlk. 26 maja 1819 roku. Spoczął na przykościelnym cmentarzu³⁶.

Przez kolejnych dziesięć lat, od 1819 do 1829 roku, najpierw komendariuszem a następnie proboszczem był ks. Jan Jaranowski. Urodził się w 1764 roku we wsi Brudzawy koło Brodnicy. Znał dobrze język polski i niemiecki. Kształcił się w gimnazjum grudziądzkim i chełmińskim. W latach 1786–1788 przygotowywał się do kapłaństwa w seminarium duchownym w Chełmnie. Świecenia kapłańskie otrzymał 12 maja 1788 roku. W latach 1795–1804 był proboszczem w Rumianie i kuratusem w Turowie. Od 1806 roku był wikariuszem w Chełmży. Dnia 21 sierpnia 1829 roku ustąpił z probostwa mątowskiego i przeniósł się do zakładu w Krośnie. Zmarł miesiąc później, 21 września 1829 roku w Krośnie³⁷.

Ksiądz Jan Buslaw, proboszcz w Mątowach Wlk. w latach 1829–1832, urodził się 16 grudnia 1799 roku w Głownie w powiecie wejherowskim. Początkowo uczył się w szkole klasztornej ojców reformatów w Wejherowie a następnie w latach 1819–1822 w gimnazjum braniewskim, które ukończył w 1822 roku. Studiował na uniwersytecie we Wrocławiu i na podstawie rozprawy egzegetycznej o Ewangelii

³¹ Komendariusz w Mątowach Wlk. od lipca 1789 do czerwca 1793 roku. Zmarł 14 kwietnia 1824 roku w Bysławku; por. ADEg, M księga chrztów 1749–1810, Mątowy Wlk. 1789, 1793.

³² Urodził się w 1763 roku. Kształcił się w gimnazjum chełmińskim. Świecenia kapłańskie otrzymał w 1788 roku. Po święceniach pracował w parafii Czyste. W latach 1790–1793 był wikariuszem w Starym Targu. W latach 1793–1797 pracował jako komendariusz w Mątowach Wielkich i Bystrzu. W latach 1797–1815 proboszcz w Dąbrówce Malborskiej. W latach 1815–1832 był proboszczem w Kalwie. Zmarł 25 II 1832 roku w Kalwie; por. ADP, C 67 k. 316; ADEg, M księga chrztów 1749–1810, Mątowy Wlk. 1793, 1797; ADEg, archiwum parafii Sztum. Acta decanalia, betreffend die Pfarre zu Kalwe. Descriptio ecclesiae filialis Schruppensis; W. Z a w a d z k i, s. 237.

³³ Od lipca 1797 do 1800 roku był komendariuszem w Mątowach Wlk. i Bystrzu. Zmarł 7 stycznia 1821 stycznia; por. ADEg, M księga chrztów 1749–1810, Mątowy Wlk. 1797; ADEg, AP 11 Mątowy Wlk. k. 8.

³⁴ Urodził się w 1773 roku w Lidzbarku Welskim. W latach 1795–1798 przygotowywał się do kapłaństwa w seminarium duchownym w Chełmnie. Świecenia kapłańskie otrzymał 10 października 1798 roku w Chełmnie. W latach 1800–1810 był komendariuszem w Mątowach Wielkich i Bystrzu. W latach 1810–1811 kuratus w Grodzicznie a w 1811 roku wikariusz w Postolinie. Pod koniec 1813 i w 1814 roku tymczasowy komendariusz w Kończewicach. Od 1814 roku był proboszczem w Gnojewie. Za jego czasów w 1818 roku miało miejsce zagarnięcie przez protestantów kościoła w Gnojewie. Od 22 kwietnia 1818 roku komendariusz a w latach 1823–1828 proboszcz w Kończewicach i Lisewie. Znał język polski i niemiecki. Zmarł 11 lipca 1828 roku w Kończewicach; por. AAWO, AB B 93. Wizytacja parafii Kończewice 4 X 1821, k. 237; ADEg, M księga chrztów 1749–1810, Mątowy Wlk. 1800; J.G. F l e i s c h e r, *Der Kirchenraub in Gnojau*, ZGAE 21(1923), s. 236 nn.; W. Z a w a d z k i, s. 65.

³⁵ Wcześniej, w latach 1763–1779 ks. kanonik Józef Rudnicki był proboszczem w Starym Targu, a w latach 1772–1787 proboszczem w Dzierzgoniu. W latach 1780–1787 był także oficjałem i wikariuszem generalnym chełmińskim; por. ADEg, AP 11 Mątowy Wlk., k. 8.

³⁶ Ksiądz Lipiński w 1797 roku był wikariuszem w Dzierzgoniu. W latach 1803–1810 pracował jako wikariusz w Nowym Stawie; por. ADEg, M księga chrztów 1811–1868, Mątowy Wlk. 1811 Nr 8.

³⁷ AAWO, AB B 93. Wizytacja parafii Mątowy Wielkie 14 VIII 1821; ADEg, M księga chrztów 1811–1868, Mątowy Wlk. 1819 Nr 9, 17; W. Z a w a d z k i, s. 174.

św. Mateusza uzyskał w 1829 roku tytuł doktora teologii. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1826 roku we Wrocławiu. W latach 1826–1828 był wikariuszem w Św. Wojciechu koło Gdańska. Pracując w Mątowach Wlk. dojeżdżał także z posługą duszpasterską jako komendariusz w latach 1828–1830 do Boręt i Palczewa. Po odejściu z Mątów Wlk., od 1833 roku objął urząd radcy konsystorskiego i regencyjnego w Poznaniu i był nim do 1844 roku. Dnia 25 sierpnia 1834 roku był instalowany na kanonika metropolitalnego poznańskiego. W latach 1841–1870 był prowizorem seminarium duchownego. Został odznaczony Orderem Orła Czerwonego III klasy z Wstęgą. W 1846 roku arcybiskup L. Przyłuski powierzył mu opiekę duszpasterską nad więźniami w Moabcie. W okresie „Wiosny Ludów” optował za polskością i został wybrany polskim posłem do sejmu pruskiego w Berlinie (1849–1850). W 1872 roku zrezygnował z godności kanonickiej i zamieszkał w swej posiadłości w Niestabinie koło Śremu. Zmarł 5 lutego 1875 roku w Śremie i tam go pochowano³⁸.

Jednym z dłużej pracujących w Mątowach Wlk. proboszczów był ks. Michał Palmowski. Jego duszpasterzowanie w naszej parafii przypada na lata 1832–1856. Pochodził z Warmii i tam spędził pierwsze lata swego życia. Urodził się 18 lutego 1804 roku w miejscowości Szczęsne koło Olsztyna. Znał język polski i niemiecki. Maturę uzyskał w 1825 roku w Braniewie. Do kapłaństwa przygotowywał się w Liceum *Hosianum* w Braniewie. Święcenia kapłańskie otrzymał 9 sierpnia 1829 roku we Fromborku. W latach 1829–1833 był wikariuszem w Końcówcach. W 1833 roku komendariusz w Lasowicach Wielkich. Pracując w Mątowach Wlk. jako proboszcz, był także nauczycielem religii. Od 2 marca 1842 roku był dziekanem malborskim. Zmarł 9 stycznia 1856 roku w Mątowach Wielkich i tam 14 stycznia został pochowany³⁹.

Ksiądz Otto Stobbe był kolejnym proboszczem mątowskim w latach 1856–1866. Podobnie jak poprzednik, pochodził z Warmii. Urodził się 28 lutego 1818 roku w Braniewie. Znał język niemiecki i polski. Maturę uzyskał w 1839 roku w Braniewie. Do kapłaństwa przygotowywał się w Liceum *Hosianum* w Braniewie. Święcenia kapłańskie otrzymał 25 marca 1843 roku we Fromborku z rąk bpa Józefa Ambrożego Geritza. Od marca 1843 do sierpnia 1849 roku był wikariuszem w Biskupcu Reszelskim. W latach 1849–1856 pracował jako proboszcz w Butrynach. Proboszczem mątowskim został 23 kwietnia 1856 roku i pracował na tej placówce duszpasterskiej aż do swej śmierci 14 grudnia 1866 roku. Spoczął 20 grudnia 1866 roku przy kościele parafialnym⁴⁰.

Po śmierci ks. O. Stobbe przez kilka miesięcy, w latach 1866–1867, zarząd komendaryczny parafią powierzono ks. Hermanowi Conradtowi. Kapłan ten pochodził z Braniewa, gdzie urodził się 9 lutego 1831 roku. Znał język polski i niemiecki. Kształcił się 9 lat w gimnazjum braniewskim. Do kapłaństwa przygotowywał się 4 lata w Liceum *Hosianum* i w seminarium duchownym

³⁸ ADEg, M księga chrztów 1811–1868, Mątowy Wlk. 1829; W. Zawadzki, s. 95.

³⁹ AAWO, AB B 203. Wizytacja parafii Mątowy Wielkie 23 VI 1841; ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 2; ADEg, AP 55 Mątowy Wlk., k. 5; ADEg, M księga zmarłych 1811–1868, Mątowy Wlk. 1856 Nr 2; W. Zawadzki, s. 268.

⁴⁰ AAWO, AB B 204; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 18; ADEg, M księga zmarłych 1811–1868. Mątowy Wlk. 1866 Nr 41; W. Zawadzki, s. 339.

w Braniewie. Świecenia kapłańskie otrzymał 8 czerwca 1856 roku z rąk bpa A. Frenzela. W latach 1856–1872 był wikariuszem parafii św. Jana w Malborku. W 1866 roku był komendariuszem parafii św. Jana w Malborku. Komendariuszem mątowskim był od 15 grudnia 1866 roku do 20 lutego 1867 roku. Jego odejście z parafii było jednak niechlubne. Chociaż parafią zarządzał zaledwie kilkadziesiąt dni ustępując z urzędu zabrał uposażenie proboszczowskie przysługujące za cały 1867 rok. Było to powodem procesu sądowego z następcą, ks. Osińskim. Dnia 22 sierpnia 1870 roku został kapelanem wojskowym. W sierpniu 1871 roku powrócił z wojny i nadal pozostał wikariuszem w Malborku. Za zasługi wojenne odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy. Dnia 17 grudnia 1872 roku mianowany archiprezbiterem w Jezioranach. Dnia 18 grudnia 1894 roku mianowany kanonikiem honorowym kapituły warmińskiej. Zmarł 25 lutego 1897 roku w Jezioranach⁴¹.

W latach 1867–1885 proboszczem w Mątowach Wlk. był ks. Jan Osiński. Pochodził ze Sztumu. Urodził się 7 maja 1823 roku. Świecenia kapłańskie otrzymał 11 lipca 1852 roku we Fromborku z rąk bpa J.A. Geritza. W latach 1852–1853 był wikariuszem w Kalwie. Od 22 maja 1853 do 20 lutego 1867 roku pracował jako proboszcz misyjny w Olecku. Proboszczem mątowskim został w lutym 1867 roku. Zmarł 31 maja 1885 roku w Mątowach Wielkich i tam został pochowany przy kościele⁴².

Kolejnym proboszczem mątowskim został ustanowiony ks. Józef Langkau. Urodził się 24 sierpnia 1824 roku w Silicach koło Olsztyna. Maturę uzyskał w 1847 roku w Braniewie. Świecenia kapłańskie otrzymał 27 lipca 1851 roku we Fromborku. W latach 1851–1852 był wikariuszem w Lamkowie. W latach 1852–1856 pracował jako wikariusz, komendariusz, a od 1855 również jako nauczyciel religii w Biskupcu Reszelskim. W latach 1856–1885 był proboszczem misyjnym w Ełku. Dnia 27 września 1885 roku został mianowany proboszczem w Mątowach Wielkich, gdzie pracował do śmierci, 31 stycznia 1891 roku. Spoczywa przy kościele parafialnym⁴³.

Krótki, bo zaledwie dwumiesięczny zarząd komendaryczny parafią po śmierci ks. Langkaura pełnił ks. Kunibert Krix. Urodził się 13 lutego 1867 roku w Ostródzie. Kształcił się najpierw w Nidzicy a następnie w gimnazjum reszelskim, gdzie w 1887 roku uzyskał maturę. Teologię studiował w Münster i Braniewie. Świecenia kapłańskie otrzymał 12 października 1890 roku w kaplicy Szembeka w katedrze fromborskiej. Jako neoprezbiter został wikariuszem w Pogorzalej Wsi. Dnia 3 lutego 1891 roku został komendariuszem w Mątowach Wielkich. Dnia 15 kwietnia 1891 roku został mianowany wikariuszem w Kwidzynie. Dnia 18 maja 1893 roku mianowany administratorem a 18 grudnia 1894 roku proboszczem w Prabutach. Proboszczem w Lamkowie został 11 sierpnia 1897 roku. W latach 1912–1918 poseł do Reichstagu z okręgu wyborczego Olsztyn – Reszel. Dnia 14 maja 1923 roku ustanowiony kanonikiem katedralnym we Fromborku. Od 1928 roku prowadził lektorat języka polskiego w Akademii w Braniewie. Zmarł 24

⁴¹ AAWO, AB B 195. Wizytacja parafii Malbork 30 VII 1858; ADEg, AP 72 Mątowy Wlk., k. 1; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 17–18; W. Z a w a d z k i, s. 98.

⁴² ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 33; W. Z a w a d z k i, s. 265.

⁴³ W. Z a w a d z k i, s. 222.

listopada 1931 roku na udar mózgu w Braniewie w trakcie prowadzenia wykładów. Spoczywa na cmentarzu kapitulnym we Fromborku⁴⁴.

Ostatnim proboszczem XIX wieku w Mątowach Wlk. był ks. Jan Drews. Urodził się 23 lipca 1831 roku w Polkajnach koło Reszla w rodzinie rolniczej. Święcenia kapłańskie otrzymał 2 sierpnia 1863 roku. W 1863 roku był wikariuszem w Lasowicach Wielkich. W latach 1864–1865 pracował jako wikariusz w Biesowie. W latach 1865–1870 był wikariuszem w Butrynach. Dnia 18 marca 1870 roku został wikariuszem w Sztumie. Lokalnym wikariuszem w Benowie mianowany został 16 listopada 1870 roku. Od stycznia 1874 roku był lokalnym inspektorem szkolnym dla szkoły w Białej Górze a od 1 maja 1874 roku inspektorem szkoły w Ryjewie. Dnia 22 listopada 1881 roku ustanowiony proboszczem w Żuławce Sztumskiej. Proboszczem w Mątowach Wielkich został 20 kwietnia 1891 roku. Dnia 25 listopada 1899 roku zrezygnował z probostwa w Mątowach Wielkich i przeszedł na emeryturę. Zmarł 12 marca 1912 roku w Braniewie⁴⁵.

Kapłanem, który najdłużej pracował w Mątowach Wlk. w interesującym nas okresie był ks. Augustyn Terletzki. Proboszczem mątowskim był aż 44 lata. Urodził się 28 stycznia 1866 roku w Olsztynie. Kształcił się najpierw w gimnazjum olsztyńskim a następnie w Liceum *Hosianum* w Braniewie. Święcenia kapłańskie otrzymał 15 marca 1891 roku w kaplicy Szembeka w katedrze fromborskiej. Jako neoprezbiter mianowany został wikariuszem w Kalwie. Dnia 31 lipca 1891 roku został wikariuszem, 12 sierpnia 1891 roku komendariuszem, a 21 stycznia 1896 roku proboszczem w Pogorzalej Wsi. Dnia 7 maja 1900 roku ustanowiony proboszczem w Mątowach Wielkich. Wiele wysiłku wkładał w rozszerzanie kultu bł. Doroty z Mątów. W 1939 roku został radcą duchownym. Zmarł 1 listopada 1944 roku w Mątowach Wielkich i tam został pochowany przy kościele⁴⁶.

Kilka miesięcy po śmierci ks. Terletzkiego teren Żuław Malborskich został zajęty przez wojska radzieckie. W styczniu 1945 roku zmieniła się nie tylko sytuacja polityczna, ale także demograficzna i konfesyjna na terenie całych dawnych Prus Zachodnich. Chociaż na początku 1945 roku w Mątowach Wlk. w charakterze zastępcy pracował przez 1 miesiąc ks. Piotr Edward Thiessen⁴⁷, lecz faktycznie właśnie ks. Augustyna Terletzkiego trzeba uznać za ostatniego proboszcza mątowskiego przed zakończeniem II wojny światowej.

W niewielkiej pod względem terytorium i zaludnienia mątowskiej parafii obowiązki duszpasterskie tradycyjnie pełnił sam proboszcz lub jego komendariusz. Z tego też powodu w latach 1800–1945 w parafii tej pracowali, i to przejściowo, tylko dwaj wikariusze. Przez kilka tygodni, od 22 lutego do 3 kwietnia 1856 roku, obowiązki wikariusza w Mątowach Wlk. powierzono ks. Aleksandrowi Tolce. Kapłan ten urodził się 25 lutego 1825 roku w Zawidach koło Reszla. Święcenia kapłańskie otrzymał 21 maja 1853 roku z rąk bpa pomocniczego A. Frenzela. W latach 1853–1854 był wikariuszem w Wierźnie Wielkim. W latach 1854–1856 pracował jako wikariusz w Miłoradzu. Po krótkim pobycie w Mątowach Wlk.,

⁴⁴ W. Zawadzki, s. 213.

⁴⁵ AAWO, Fot. S 14; ADEg, archiwum parafii Dzierzgoń. Acta decanalnia, betreffend die Pfarre zu Posilge. Pismo z 20 VIII 1891; W. Zawadzki, s. 107.

⁴⁶ AAWO, Fot. T 7; ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 42, 56, 70, 84; W. Zawadzki, s. 346.

⁴⁷ Por. ADEg, AP 204 Mątowy Wlk.; W. Zawadzki, s. 351.

w latach 1856–1857 był wikariuszem w Bartągu. W latach 1857–1873 wikariusz w Kolnie. Od 16 stycznia 1873 do 1874 roku komendariusz a w latach 1874–1902 proboszcz w Nowej Cerkwi i Pręgowie. Zmarł 17 lipca 1902 roku w Nowej Cerkwi i tam pochowany przy kościele⁴⁸.

Drugi z wikariuszy, ks. Fryderyk Juliusz Brock pracował w Mątowach Wlk. około 4 miesiące. Pochodził z Braniewa, gdzie urodził się 21 września 1846 roku. W 1868 roku uzyskał w Braniewie maturę. Święcenia kapłańskie otrzymał 11 maja 1873 roku. Po święceniach mianowany został wikariuszem w Cyganach. Dnia 1 czerwca 1885 roku został ustanowiony wikariuszem w Mątowach Wielkich. Dnia 22 września 1885 roku mianowany wikariuszem w Kalwie. W grudniu 1889 roku mianowany tymczasowym komendariuszem w Dąbrówce Malborskiej. Dnia 15 października 1890 roku mianowany został ponownie wikariuszem w Kalwie. Komendariuszem w Lubieszewie ustanowiony został 30 grudnia 1890 roku. Dnia 20 kwietnia 1891 roku mianowany lokalnym wikariuszem parafii św. Wojciecha w Elblągu. Dnia 25 października 1900 roku został proboszczem w Henrykowie. Zmarł 11 czerwca 1922 roku w Henrykowie⁴⁹.

W ciągu 145 lat, od 1800 do 1945 roku, w parafii mątowskiej pracowali w sumie 19 kapłanów katolickich: 10 proboszczów, 6 komendariuszy, 2 wikariuszy i 1 ksiądz zastępujący proboszcza. Różne było ich zaangażowanie duszpasterskie w powierzanej sobie wspólnotie parafialnej. Dla niektórych parafia mątowska była jednym z wielu urzędów, jakie pełnili, przynoszącym zresztą określone dochody. Dla większości jednak ta żuławska parafia stała się prawdziwym domem, a mieszkający w niej ludzie bliską sercu wspólnotą. Charakterystyczne jest, że wszyscy mątowscy duszpasterze znali doskonale język polski. Świadczą o tym adnotacje w protokołach wizytacyjnych i spuścizna rękopiśmienna zachowana w Archiwum Diecezji Elbląskiej. Spośród 10 mątowskich proboszczów aż 6 zmarło i spoczęło na przykościelnym cmentarzu w Mątowach Wielkich. Może to świadczyć, że przez dziesięciolecia parafia ta dawała kapłanom poczucie bezpieczeństwa i życiowej stabilizacji.

Tradycyjnie najbliższym współpracownikiem proboszcza mątowskiego zawsze był organista, kościelny i nauczyciel w jednej osobie. Niestety, nie wiemy o nich zbyt wiele. Protokoły wizytacyjne w szerszym zakresie interesowały się ich dochodami niż danymi personalnymi. Najczęściej nasza wiedza o nich ogranicza się do kilku podstawowych informacji takich jak: imię i nazwisko, rok urodzenia i śmierci.

Interesujący jest fakt, że o Jerzym CERCIE, nauczycielu pracującym w Mątowach Wlk. w latach 1745–1802 wspomina dopiero protokół wizytacyjny z 1858 roku. Poprzednie na jego temat milczą. W Mątowach Wlk. przepracował jako nauczyciel 57 lat. W podeszłym zapewne wieku, w 1802 roku, przeprowadził się do Boręt. Tam wkrótce zmarł w 1804 roku⁵⁰.

Od 1810 lub 1816 roku parafia mątowska zatrudniała organistę i nauczyciela Piotra Poważńskiego. Znał zarówno język polski, jak i niemiecki. Urodził się

⁴⁸ W. Zawadzki, s. 354.

⁴⁹ AAWO, Fot. B 23; W. Zawadzki, s. 90.

⁵⁰ ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 15v.

w 1786 roku w okolicach Gniewu (Falkenau). Do pracy nauczycielskiej przygotował się w seminarium nauczycielskim w Malborku. W Mątowach Wlk. zatrudnił go proboszcz ks. T. Lipiński. Nauczał w szkole w wymiarze 30 godzin tygodniowo. Po odejściu w 1822 z Mątów Wlk. podjął pracę w Dąbrówce Malborskiej⁵¹.

Kolejnym znanym z imienia i nazwiska nauczycielem, kościelnym i organistą był Ignacy Murawski. Urodził się 11 kwietnia 1800 roku w Pietrzwałdzie w rodzinie Michała i Marianny z d. Wysockiej. Jako chłopak lekcje muzyki pobierał u organisty Lulkowskiego w Postolinie. Do zawodu nauczycielskiego przygotowywał się w seminarium nauczycielskim w Grudziądzu. Od 1 listopada 1820 do 1822 roku zatrudniony był jako nauczyciel i organista w Dąbrówce Malborskiej. Pracę parafialną w Mątowach Wlk. rozpoczął w listopadzie 1822 roku. Na urząd wybrała go miejscowa rada parafialna, a państwowe zatwierdzenie uzyskał 31 marca 1841 roku. Uzyskał także zatwierdzenie przełożonych kościelnych. Związany był małżeństwem z Barbarą z d. Dombrowską. W Archiwum Diecezji Elbląskiej zachował się odpis wyroku sądowego z 1851 roku w sprawie między organistą i nauczycielem Murawskim a właścicielem ziemskim Westphalem. Zmarł 25 kwietnia 1861 roku w Mątowach Wlk.⁵².

Dnia 24 października 1861 roku w charakterze nauczyciela, organisty i kościelnego w parafii mątowskiej został zatrudniony Fabian Linowski. Urodził się w 1826 roku. Z tytułu pracy nauczycielskiej otrzymywał rocznie 94 talary, a jako organista i kościelny ok. 130 talarów. W Mątowach Wlk. pracował do 1873 roku⁵³.

Niewiele wiadomo o nauczycielu Franciszku Spohnie, który pracował w Mątowach Wielkich do 1 października 1873 roku. Wcześniej pracował w Sępólnie Krajeńskim. Seminarium nauczycielskie ukończył w Kościerzynie. Odchodząc z Mątów Wlk. przeprowadził się do Gdańska⁵⁴.

Fryderyk Lange został ustanowiony mątowskim nauczycielem 28 października 1873 roku. Urodził się w 1852 roku. Do Mątów Wlk. przybył z Malborka. W parafii mątowskiej pracował do maja 1880 roku⁵⁵.

Od 1 maja 1880 roku zatrudniony był w Mątowach Wlk. nauczyciel Antoni Kluth. Urodził się 20 lipca 1853 roku. Ukończył seminarium nauczycielskie w Kościerzynie. Pierwszy egzamin nauczycielski złożył 8 lipca 1873 roku w Kościerzynie, drugi 28 czerwca 1879 roku także w Kościerzynie. Do Mątów Wlk. przybył z Mierzyszyna (Meisterwalde). Poza pracą nauczycielską pełnił także funkcję organisty i kościelnego. Otrzymywał roczne uposażenie w wysokości 1250 marek. Dnia 1 kwietnia 1914 roku przeszedł na emeryturę⁵⁶.

Protokół wizytacyjny z 1914 roku wymienia kolejnego nauczyciela w Mątowach Wlk, Leona Raschke. Jako nauczyciel, kościelny i organista podjął pracę

⁵¹ ADEg, AP 20 Mątowy Wlk., k. 43, 63, 67, 124.

⁵² ADEg, AP 14 Mątowy Wlk.; ADEg, AP 20 Mątowy Wlk., k. 91, 97; ADEg, AP 30, Mątowy Wlk., k. 1; ADEg, AP 40 Mątowy Wlk.; ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 3; ADEg, AP 77, Mątowy Wlk., k. 20, 61, ADEg, M księga zmarłych 1811–1868, Mątowy Wlk. 1861 Nr 9.

⁵³ ADEg, AP 70 Mątowy Wlk., k. 143; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 6.

⁵⁴ ADEg, AP 70 Mątowy Wlk., k. 201, 203; ADEg, AP 54 Mątowy Wlk., k. 35.

⁵⁵ ADEg, AP 30 Mątowy Wlk., k. 7; ADEg, AP 54, Mątowy Wlk., k. 33; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 22.

⁵⁶ ADEg, AP 30 Mątowy Wlk., k. 7, 45; ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 45, 47, 57, 59; ADEg, AP 54 Mątowy Wlk., k. 232.

9 kwietnia 1914 roku. Jego roczna pensja wynosiła 1800 marek. Urodził się 27 lipca 1884 roku w Karsinie powiat Wejherowo. Ojciec był także organistą. Pierwszy egzamin nauczycielski złożył 9 marca 1904 roku w Kościerzynie, a drugi 12 V 1910 w Gdańsku-Wrzeszczu. Do 1914 roku pracował jako nauczyciel w powiecie starogardzkim. W parafii mątowskiej przepracował zaledwie 4 miesiące, gdyż po wybuchu I wojny światowej został zmobilizowany do wojska. Zginął na froncie 28 maja 1918 roku⁵⁷.

Kolejny nauczyciel w Mątowach Wielkich, Albert Schmolinski, pełnił również funkcję organisty. Posada kościelnego za jego czasów wakowała. Urodził się 24 kwietnia 1888 roku w Gdańsku. Do zawodu nauczycielskiego przygotował się w seminarium nauczycielskim w Gdańsku-Wrzeszczu. Pierwszy egzamin nauczycielski złożył 24 marca 1908 roku w Gdańsku-Wrzeszczu, a drugi 3 maja 1912 w Wałczu. Do 1918 roku mieszkał w Janówku koło Polskiego Brzozia w powiecie brodnickim. Pracę w Mątowach Wlk. rozpoczął 1 października 1918 roku. Zarabiał 1800 marek. Za czasów hitlerowskich zmienił nazwisko na brzmiące bardziej niemiecko — Schmolin. Nauczanie w tym czasie prowadził tylko w języku niemieckim. W Mątowach Wlk. pracował jeszcze w 1939 roku⁵⁸.

Znany także trzech nauczycieli związanych ze szkołą w Mątowach Małych. Niestety wiemy o nich bardzo mało.

Dnia 1 października 1879 roku został zatrudniony na posadzie nauczycielskiej w Mątowach Małych Albert Lange. Urodził się 21 listopada 1859 roku. Pierwszy egzamin nauczycielski złożył 29 maja 1879 roku w Kościerzynie, drugi 14 września 1883 również w Kościerzynie⁵⁹.

Albert Semrau urodził się w 1852 roku. Pracę nauczycielską w Mątowach Małych podjął 11 czerwca 1891 roku. Jego roczne dochody wynosiły 1100 marek. Nauczał jeszcze w 1908 roku⁶⁰.

Od 1 stycznia 1911 roku pracował w Mątowach Małych Jan Filzek. Urodził się 13 czerwca 1887 roku. Za pracę otrzymywał co roku 1400 marek. Obowiązki nauczycielskie pełnił jeszcze w 1921 roku⁶¹.

VI. LITURGIA PARAFIALNA

O polskości parafii mątowskiej w XIX wieku najdobitniej świadczy sprawowana w niej liturgia. Trudno chyba znaleźć w tym czasie na Żuławach Malborskich parafię tak żywo pielęgnującą tradycyjnie polskie formy pobożności. Fakt ten tłumaczy najlepiej dlaczego aż do XX wieku wymagano od miejscowych proboszczów bardzo dobrej znajomości języka polskiego.

Proboszcz mątowski ks. Otto Stobbe i kanonik warmiński ks. Walenty Blockhagen pozostawili w protokole wizytacyjnym z 17–19 lipca 1858 roku szczegółowy opis liturgii parafialnej sprawowanej w niedziele zwykłe, uroczystości oraz w świę-

⁵⁷ ADEg, AP 30 Mątowy Wlk., k. 35, 56, 59, 81; ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 71, 73.

⁵⁸ ADEg, AP 30 Mątowy Wlk., k. 56; ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 85, 87, 120, 136.

⁵⁹ ADEg, AP 54 Mątowy Wlk., k. 232.

⁶⁰ ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 47, 59.

⁶¹ ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 73, 87.

ta zniesione i dni powszednie. Jakże wymowny jest fakt, że w protokole odnajdujemy objaśnienia terminów „*Godzinki*” i „*Gorzkie Żale*”, pozostawione na użytek ordynariatu warmińskiego, jako że te nabożeństwa mogą być nieznanne na Warmii.

W zwykłe niedziele w ciągu roku o godz. 8.00 uderzano w średni dzwon, obwieszczający początek modlitwy różańcowej odmawianej zawsze w języku polskim. Po odśpiewaniu *Wierzę*, dzwoniły wszystkie dzwony na znak rozpoczynającej się Mszy św. Podczas liturgii Słowa odczytywano lekcje i ewangelię w języku polskim i niemieckim. Kazanie głoszone było dwukrotnie w języku polskim i jedno w języku niemieckim⁶². Po kazaniu odczytywano ogłoszenia parafialne, odmawiano modlitwy za zmarłych i modlitwę powszechną. Potem następowało *Asperges* i modlitwa eucharystyczna, podczas której od *Sanctus* aż do Komunii św. dwóch członków Bractwa Różańcowego i dwóch chłopców trzymało przed ołtarzem zapalone świece, jedne ufundowane przez wspomniane bractwo, drugie pochodzące z beneficjum. Po Mszy św. śpiewano po polsku *Anioł Pański* i *De profundis*. W jedną niedzielę w miesiącu (*Monatssontag*) wystawiano Najświętszy Sakrament i prowadzono procesję eucharystyczną⁶³.

W każdą pierwszą niedzielę miesiąca o godz. 13.30 odprawiano *Godzinki o NMP*, na które dzwoniło wcześniej średnim dzwonem. Następnie dzwoniło sygnaturką na nieszpory połączone w te niedziele z wystawieniem Najświętszego Sakramentu i procesją. W okresie Wielkiego Postu podczas nabożeństwa popołudniowego śpiewano *Gorzkie Żale*. Podczas śpiewu pieśni *Wisi na krzyżu* kapłan udzielał błogosławieństwa. Gdy pierwsza niedziela miesiąca przypadała podczas Wielkiego Postu lub zbiegała się z uroczystością Zwiastowania NMP, zamiast *Gorzkich Żali* odprawiano *Nieszpory* połączone z *Godzinkami*. Gdy w zwykłą niedzielę przypadał odpust w sąsiednich kościołach parafialnych, wówczas w Mątowach Wlk. odprawiano tylko cichą Mszę św. poranną połączoną z *Asperges*, tak by proboszcz i wierni mogli uczestniczyć w uroczystościach odpustowych sąsiadów. Można przypuszczać, że w te niedziele rezygnowano także z nabożeństwa popołudniowego w parafii mątowskiej⁶⁴.

W pierwszy dzień Bożego Narodzenia i Wielkanocy odprawiano *Matutinum*. O wschodzie słońca, w poranek Wielkanocny, wyruszano z procesją wokół kościoła. Uroczyste wystawienia Najświętszego Sakramentu odbywały się tradycyjnie w Nowy Rok, Boże Ciało, w odpust parafialny i we wszystkie uroczystości maryjne. Porządek liturgii Mszy św. w uroczystości był w zasadzie taki sam jak w zwykłe niedziele, tylko po kazaniu opuszczano modlitwę za zmarłych i modlitwę powszechną, a zamiast tego odmawiano *Ojcze nasz* i *Zdrowaś Maryja*. W odpust

⁶² Kilkanaście lat wcześniej, w 1841 roku, kazania w języku niemieckim głoszone były tylko w każdą drugą niedzielę miesiąca oraz w każdy 2 dzień świąt. We wszystkie pozostałe niedziele i święta kazanie głoszone w języku polskim. W tym samym języku wykonywano także śpiewy liturgiczne. Protokół z 1927 roku informuje natomiast, że w tym czasie kazanie niedzielne głoszone już w zasadzie wyłącznie w języku niemieckim. Kazania w języku polskim głoszone były w 2 dzień świąt i w odpust parafialny św. Piotra i Pawła; por. ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 3, 102v; ADEg, AP 55 Mątowy Wlk., k. 2–3.

⁶³ ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 4v, 16.

⁶⁴ ADEg, AP 55 Mątowy Wlk., k. 3; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 4v, 16; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 3, 19, 30, 45.

parafialny przypadający corocznie 29 czerwca głoszone były dwa kazania. Kazanie w języku polskim wygłaszano po *Credo*. W uroczystość Bożego Ciała po Mszy św. prowadzono procesję eucharystyczną z Najświętszym Sakramentem po terenie kościelnym⁶⁵.

Tradycyjnie również w świąteczne popołudnia wierni gromadzili się w kościele parafialnym w Mątowach Wlk. na nabożeństwach. W pierwszym dniu uroczystości odprawiano *Nieszpory* połączone z odśpiewaniem *Godzinek o NMP*. W uroczystości maryjne, Boże Ciało, odpust parafialny i Nowy Rok po południu odbywało się nabożeństwo z wystawieniem Najświętszego Sakramentu i z procesją eucharystyczną na zakończenie. W uroczystość Wszystkich Świętych odprawiano w godzinach popołudniowych *Nieszpory* w intencji zmarłych połączone z procesją na cmentarzu parafialnym. *Nieszpory*, wystawienie Najświętszego Sakramentu i procesja składały się także na nabożeństwa popołudniowe oktawy Bożego Ciała⁶⁶.

Liturgia parafialna w święta zniesione i w dni powszednie rozpoczynała się latem o godz. 7.00, a zimą o godz. 8.00⁶⁷. Wyjątkowo w okresie Adwentu odprawiano śpiewane Msze św. roratnie w każdą środę i w piątek zawsze o godz. 7.00. W Środę Popielcową liturgię sprawowano o godz. 8.00, a w Wielki Piątek (*Stillfreitag*) o godz. 16.30 głoszone było kazanie. W wigilię Dnia Zadusznego odprawiano śpiewaną Mszę św. żałobną i prowadzono przepisaną procesję. We wspomnienie liturgiczne św. Marka, podobnie jak w pozostałe trzy dni krzyżowe, odprawina była cicha Msza św., odmawiano litanie i prowadzono procesję, jednak tylko wewnątrz kościoła. Nabożeństwa czterdziestogodzinne, jak to przyjęte było w innych okolicznych parafiach, rozpoczynało się w nocy w zapusty przed Wielkim Postem.

Specyficznie mątowskim zwyczajem było sprawowanie 28 marca Mszy św. na pamiątkę przerwania wałów wiślanych i powodzi z 1855 roku. Na zakończenie liturgii śpiewano litanie do Wszystkich Świętych oraz pieśń *Te Deum*, bijąc w tym czasie we wszystkie kościelne dzwony⁶⁸.

VII. ŻYCIE RELIGIJNE PARAFII

W 1836 roku proboszcz w Mątowach Wlk., ks. Michał Palmowski na pytanie o poziom życia moralnego parafian odpowiedział, że „ogólnie wspólnota parafialna jest bardzo religijna”. Opinię tę zdają się także potwierdzać późniejsi duszpasterze. Życie duszpasterskie prowadzone w ciągu dziesięcioleci przez doświadczonych i przykładowych kapłanów, pozbawione większych kłopotów i zawirowań, przynosiło oczekiwane efekty. Mieszkańcy parafii, w ogromnej większości drobni rolnicy, w duchu przywiązania do Kościoła katolickiego, brali aktywny udział w życiu liturgicznym i sakramentalnym, pielęgowali właściwy poziom życia moralnego,

⁶⁵ ADEg, AP55 Mątowy Wlk., k. 1; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 4v, 16; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 3, 19, 31, 45.

⁶⁶ ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 16.

⁶⁷ Protokoły z lat 1874 i 1881 informują, że Msze św. w dni powszednie odprawiane były latem o 6.00, zimą o 7.00. Por. ADEg, AP 96 Mątowy Wlk k. 19, 29.

⁶⁸ ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 16v.

a ponadto w miarę możliwości wolny czas poświęcali życiu bractwennemu przy kościele parafialnym⁶⁹.

O ustabilizowanym życiu religijnym w Mątowach Wlk. może świadczyć w pewnej mierze ilość konwersji i wystąpień z Kościoła katolickiego. W ciągu prawie 110 lat, od 1836 do 1944 roku, powróciło do Kościoła katolickiego w parafii mątowskiej zaledwie 5 osób. Zbliżony wynik, 8 osób, zanotowano w tym samym czasie podsumowując przypadki odejścia od wiary katolickiej. Trzeba przy tym zauważyć, że decyzje o zerwaniu łączności z Kościołem katolickim podejmowano dopiero od lat 30. XX wieku. Trzy osoby odeszły od wiary katolickiej w latach 1937–1938, a więc już w okresie hitleryzmu i zmasowanej propagandy antychrześcijańskiej⁷⁰.

Dzięki dokładnemu zestawieniu statystycznemu sporządzonemu w latach 1925–1944 przez ks. Augustyna Terletzkiego możemy analizować aktywność religijną mątowskich wiernych.

W niedzielnej Mszy św. w latach 1925–1944 uczestniczyło średnio ok. 25–30% ogółu parafian, Szczególnie znaczące różnice w udziale w Mszy św. niedzielnej odnotowano w czasie II wojny światowej. W 1940 roku frekwencja wiernych w kościele spadła poniżej 20%, podczas gdy w 1942 roku wynosiła aż około 50%. W miarę ustabilizowana i bardzo wysoka, bo sięgająca około 100% była w tym czasie liczba wiernych przystępujących do Komunii św. Wielkanocnej. W 1927 roku proboszcz mątowski podał w sprawozdaniu, że tylko 8 osób spośród parafian nie przystąpiło w okresie wielkanocnym do Komunii św. Niestety w 1933 roku od Komunii św. wielkanocnej powstrzymało się już 15 osób, a w 1939 roku 16 osób⁷¹.

Pomimo spadku ilości katolików w parafii mątowskiej ilość zawieranych małżeństw była w miarę stabilna. Wprawdzie w roku 1928 i 1941 przed ołtarzem nie stanęła ani jedna para nowożeńców, jednak z zasady na założenie rodziny decydowało się corocznie przynajmniej kilka par. Natomiast zmniejszająca się liczba urodzeń miała bezpośredni wpływ na ilość udzielanych w parafii chrztów. Szczególnie wyraźny spadek nastąpił od lat 20. XX wieku. Trzeba też odnotować, że na terenie parafii przychodziło na świat każdego roku kilkoro dzieci ze związków pozamałżeńskich. Sakrament bierzmowania natomiast udzielano w Mątowach Wlk. co kilka lat. Przystępowało do niego zawsze kilkadziesiąt osób, bywało, że nawet ponad 130 osób, ale trzeba pamiętać, że w liczbie tej znajdowali się także bierzmowani z sąsiednich parafii. Podobnie wierni z parafii mątowskiej, przystępowali do tego sakramentu także w okolicznych parafiach⁷².

⁶⁹ ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 4.

⁷⁰ Ks. Augustyn Terletzki podał w 1941 roku listę osób, które formalnie przed urzędnikiem państwowym w Nowym Stawie zadeklarowały wolę wystąpienia z Kościoła katolickiego. Dnia 18 stycznia 1930 roku decyzję taką podjęła jedna rodzina z Mątów Małych: August i Elżbieta Klink, oraz ich 14-letni syn Antoni. W 1931 roku wystąpiły dwie osoby: Alfred Mühlbrodt, kołodziej w Mątowach Małych, ur. 8 listopada 1904 roku oraz Franciszek Kramer, kowal w Mątowach Wlk., ur. 22 października 1904 roku. Również dwie osoby odeszły od Kościoła katolickiego w 1937 roku: Helena Hermanowska, pomoc domowa w Bystrzu oraz Lothar Hoetz, rolnik w Mątowach Małych. Dnia 5 marca 1938 roku wystąpiła Anna Lutt, z d. Prill; por. ADEg, AP 197 Mątowy Wlk., k. 14 n.

⁷¹ ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 107, 122, 138; ADEg, AP 197 Mątowy Wlk., k. 14 n.

⁷² W 1925 roku do sakramentu bierzmowania przystąpiło w Mątowach Wlk. w sumie 129 osób, w tym 90 osób pochodziło z parafii mątowskiej a 39 z parafii sąsiednich. ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 122, 138; ADEg, AP 197 Mątowy Wlk., k. 14–15; ADEg, M metrykalia 1810–1868, Mątowy Wlk.

W stosunkowo niewielkiej mąrowskiej wspólnocie parafialnej działało kilka bractw i stowarzyszeń religijnych. Najstarszym było powstałe 29 czerwca 1686 roku Bractwo Różańcowe (*Rosenkranz-Bruderschaft*). Podstawowym celem było budzenie pobożności u jego członków, liturgiczna oprawa uroczystości oraz przewodniczenie śpiewom podczas liturgii. Zbierane od członków składki były przeznaczane między innymi na utrzymanie kościelnych utensyliów. Dnia 17 grudnia 1843 roku utworzono w parafii mąrowskiej Misyjne Stowarzyszenie św. Franciszka Ksawerego (*Xaverius-Missions-Verein*). Członkowie jako podstawowy cel wyznaczyli sobie wspieranie modlitwą i ofiarami misji katolickich. Zbierane corocznie składki odprowadzano na cele misyjne. Erygowane 24 czerwca 1852 roku w Mątowach Wlk. Stowarzyszenie Wstrzemięźliwości (*Enthaltsamkeit-Verein*) propagowało wstrzemięźliwość i abstynencję od napojów alkoholowych. W roku 1856 utworzono w naszej parafii Stowarzyszenie św. Wojciecha (*Adalbertus-Verein*). Zbierane wśród członków ofiary były przeznaczane na wsparcie katolików w diasporze na terenie diecezji warmińskiej. Dnia 16 stycznia 1870 roku powołano w parafii do istnienia Apostolat Modlitewny (*Gebets-Apostolat, Bruderschaft zum Hl. Herzen Jesu*). Protokół wizytacyjny z 1858 roku zaznacza, że wysokość składki wnoszonej do tych ruchów kościelnych przez poszczególnych członków była dobrowolna⁷³.

Z niewiadomych przyczyn protokoły wizytacyjne z XX wieku nie potwierdzają istnienia w Mątowach Wlk. Stowarzyszenia św. Wojciecha i Stowarzyszenia św. Franciszka Ksawerego. Można więc przypuszczać, że przestały istnieć w naszej parafii. Nadal natomiast działa Bractwo Różańcowe, do którego należały głównie dzieci. Dawne Stowarzyszenie Wstrzemięźliwości działa pod zmienioną nazwą *Mäßigkeitsbruderschaft*. Włączano do niego na okres 3 lat dzieci po I Komunii św. W 1906 roku zostało erygowane w parafii Katolickie Stowarzyszenie Robotników (*Kath. Arbeiterverein*). W 1927 roku należało do niego 9 osób, w 1933 roku 37 osób (26 mężczyzn i 11 kobiet), a w 1939 roku 34 osób (17 mężczyzn, 13 żon i 4 wdowy). Spotkania odbywały się początkowo w każdym miesiącu, lecz po kilku latach organizowano spotkania stowarzyszeniowe co 2 miesiące. Na początku XX wieku powstało także Bractwo Najświętszego Sakramentu (*Sakramentsbruderschaft*), do którego włączano głównie dzieci. Wyłącznie dla kobiet natomiast przeznaczone było Chrześcijańskie Stowarzyszenie Matek (*Christlicher Mütterverein*). W Mątowach Wlk. założono je w 1925 roku. W 1927 roku członkiniami było 30 kobiet, w 1933 roku 21 kobiet, zaś w 1939 roku 14 kobiet. Spotkania odbywały się co miesiąc. Ostatnim z istniejących w Mątowach Wlk. katolickich ruchów było trudniące się propagowaniem czytelnictwa Stowarzyszenie św. Karola Boromeusza (*Borromäusverein*). Biblioteka nie była jednak zbyt okazała, gdyż w 1927 roku dysponowała zaledwie 77 woluminami. Prezesem wszystkich działających w parafii bractw i stowarzyszeń był proboszcz mąrowski⁷⁴.

⁷³ ADEg, AP 55 Mątowy Wlk., k. 4; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 25–26; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 7, 23, 36.

⁷⁴ ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 76, 90, 104, 121, 137.

VIII. NAUCZANIE PARAFIALNE

Najprawdopodobniej aż do końca lat 70. XIX wieku na terenie parafii mątwowskiej istniały dwie szkoły. Do szkoły parafialnej w Mątowach Wlk. uczęszczały wyłącznie katolickie dzieci, zaś w szkole w Bystrzu uczyły się wspólnie dzieci katolickie i ewangelickie. Obie szkoły były koedukacyjne. Utrzymanie w zależności od ilości dzieci, 1-, 2- lub 3-klasowej katolickiej szkoły mątwowskiej, było finansowane przez władze świeckie oraz miejscową społeczność katolicką. Wybór nauczyciela przysługiwał parafianom reprezentowanym przez radę parafialną. Do szkoły tej uczęszczały dzieci z Mątów Wielkich i Mątów Małych. Te ostatnie miały do pokonania 1/8 mili. W 1858 roku naukę pobierało w tej szkole: 21 chłopców i 33 dziewczynki z Mątów Wlk. oraz 27 chłopców i 21 dziewczynkę z Mątów Małych. W sumie uczyło się 102 dzieci. Faktycznie jednak panowała znaczna absencja wśród uczniów. Latem z obu miejscowości uczęszczało systematycznie do szkoły 30 chłopców i 45 dziewczynek, zimą 43 chłopców i 47 dziewczynek. Z powyższych danych wynika wyraźnie, że niektórzy rodzice przedkładali pomoc dzieci na roli nad ich edukację⁷⁵.

Druga szkoła, w Bystrzu, należała do ewangelików. Uczęszczało do niej jednak w 1858 roku 40 katolickich dzieci. Nad ich edukacją religijną czuwał katolicki nauczyciel⁷⁶.

Już w 1841 roku wizytujący parafię mątwowską dziekan J. Korczykowski zaznaczył, że byłoby pożądane utworzenie dodatkowej szkoły w Kłosowie. Dzieci z tamtej części parafii muszą bowiem pokonywać odległość mili do najbliższej szkoły w Pogorzalej Wsi. W praktyce, z powodu odległości i w słotne dni dzieci mieszkające w Kłosowie w ogóle nie uczęszczały do szkoły. Niestety przez kilkadziesiąt lat postulat powizytacyjny nie został zrealizowany. Dopiero na początku lat 80. XIX wieku utworzona została trzecia szkoła na terenie naszej parafii, w Mątowach Małych. Była to szkoła jednoklasowa. Uczęszczały do niej zarówno dzieci wyznania katolickiego, jak i ewangelickiego. Odtąd w parafii mątwowskiej istniały 3 jednoklasowe szkoły⁷⁷.

Czasy hitlerowskie i okres II wojny światowej przyniosły pewne zmiany w organizacji nauczania na terenie parafii. Przede wszystkim szkoła w Mątowach Wlk. przestała być katolicką, i podobnie jak w Mątowach Małych i Bystrzu stała się szkołą symultaniczną. Zupełnie zlikwidowano nauczanie religii katolickiej w szkole w Bystrzu. W pozostałych dwóch szkołach lekcje religii prowadzili dwaj nauczyciele. W sumie w katolickich lekcjach religii w szkołach brało udział w 1941 roku ok. 50 dzieci⁷⁸.

Trzeba odnotować, że przez dziesięciolecia proboszczowie mątwowscy prowadzili także niezależną od nauczania szkolnego systematyczną katechizację parafial-

⁷⁵ ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 59v; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 5, 21.

⁷⁶ ADEg, AP 51 Mątowy Wlk. 127; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 6v.

⁷⁷ Protokół z 1903 roku podaje, że w szkole w Mątowach Wlk. uczyło się 42 chłopców i 35 dziewczynek, w Mątowach Małych 28 chłopców i 31 dziewczynek, zaś w Bystrzu 40 katolickich dzieci. ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 46, 58, 72, 86, 127; ADEg, AP 55 Mątowy Wlk., k. 8; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 33.

⁷⁸ ADEg, AP 197 Mątowy Wlk., k. 7.

ną. Była ona skoncentrowana przede wszystkim wokół przygotowania dzieci i młodzieży do przyjęcia sakramentów świętych: sakramentu pokuty i pojednania, sakramentu Eucharystii i sakramentu bierzmowania. Ponadto w naukach katechizacyjnych i katechezach brali udział w świątyni mątowskiej także dorośli mieszkańcy parafii.

Ksiądz proboszcz Michał Palmowski oświadczył w protokole wizytacyjnym z 1841 roku, że prowadzi specjalną katechizację w niedziele Wielkiego Postu przed nabożeństwem. Poza młodzieżą przygotowującą się do przyjęcia I Komunii św. uczestniczyła w nich dobrowolnie przeważająca liczba parafian. Optymizmu proboszcza nie podzielił jednak w tej kwestii bp warmiński Józef Ambroży Geritz, który w liście powizytacyjnym z 1 września 1842 roku z wyrzutem zaznaczył, że mimo wcześniejszych zaleceń, nadal w parafii nie głosi się kazań — katechez (*Predigt-Catechese*). Biskup zalecił wprowadzenie takich kazań przynajmniej 1 raz w miesiącu. Trudno ustalić jednoznacznie, na ile napomnienie zostało przez proboszczów mątowskich wypełnione. Jeszcze w 1858 roku ks. W. Blockhagen zapisał, że katechezy głoszone są „zamiast kazań przy nadarzających się okazjach”⁷⁹.

Tradycyjnie główny ciężar przygotowania dzieci do przyjęcia I Komunii św. spadał na proboszczów mątowskich. Nauczaniem tym objęto dzieci od 12 roku życia. Prowadzone było w kościele i w szkole. Przygotowanie trwało kilka zimowych miesięcy, od liturgicznego listopadowego wspomnienia św. Marcina do Wielkanocy. W wieku 12 lat dzieci przystępowały do pierwszej spowiedzi św., zaś po rocznym przygotowaniu, w wieku 13 lat udzielano im I Komunii św. Na początku XX wieku przygotowanie pierwszokomunijne przeniesiono na miesiące letnie. Prowadzone było przez proboszcza w kościele parafialnym od Wielkanocy do połowy lipca. Zdecydowano także, że do spowiedzi św. będą przystępowały dzieci w wieku 10 lat, zaś do I Komunii św. w wieku 12 lat.⁸⁰

IX. FINANSE PARAFII

Pełna analiza ekonomicznego funkcjonowania parafii w Mątowach Wlk. w XIX i XX wieku możliwa byłaby tylko w przypadku uwzględnienia zgromadzonych w Archiwum Diecezji Elbląskiej parafialnych ksiąg rachunkowych. Dzielią się one na dwie grupy. Pierwsza obejmuje księgi kasowe przychodów i rozchodów wraz z dołączonymi do nich szczegółowymi rachunkami i potwierdzeniami dokonywanych obrotów finansowych. Dotyczy ona lat 1799–1943⁸¹. Druga grupa obejmuje rachunki beneficjalne parafii mątowskiej za lata 1851–1943⁸². Jest to ogromny materiał poznawczy, trudny do usystematyzowania i jednoznacznej ekonomicznej oceny, między innymi z powodu zmieniających się w ciągu dziesięcioleci stosunków monetarnych i siły nabywczej pieniądza. Cierpliwa i wnikliwa analiza tego

⁷⁹ ADEg, AP 55 Mątowy Wlk., k. 3, 35; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 5; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 3.

⁸⁰ ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 4, 41, 55, 69, 83, 109, 127, 139; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 4, 20, 31, 45; ADEg AP 197 Mątowy Wlk., k. 7.

⁸¹ Sygnatury archiwum mątowskiego od numeru 210 do 316.

⁸² Sygnatury archiwum mątowskiego od numeru 317 do 377.

materiału daje jednak możliwość uzyskania szerszej wiedzy na tematy takie jak: zamożność mieszkańców parafii, ofiarność parafian, status materialny proboszczów oraz budowy i inwestycje parafialne.

Protokoły wizytacyjne w mniejszym stopniu interesują się szczegółami finansowymi funkcjonowania parafii. Szczególnie dostrzegalne jest to w XX-wiecznych protokołach, które niemal milczą na ten temat. Prawdopodobnie uznano wówczas, że nie ma potrzeby obciążać wizytatorów parafii szczegółowymi rachunkami, skoro i tak corocznie każda parafia zobowiązana jest przekazać do władz diecezjalnych sprawozdanie finansowe. Nadal jednak interesujące pozostają protokoły z połowy XIX wieku, gdzie odnajdujemy sporo informacji na temat finansów parafialnych, a szczególnie dochodów proboszcza i pracowników kościelnych.

Parafia w Mątowach Wlk. od wieków była uposażona w ziemię uprawną. Dochody z jej użytkowania przeznaczone były na utrzymanie parafii bądź miejscowego proboszcza. We wsi Mątowy Wlk. część ziemi parafialnej obejmującej 1 łan uprawiał sam proboszcz i zapewne dochody z tego tytułu zatrzymywał na swe potrzeby. Ponadto w Mątowach Wlk. parafia wydierżawiała miejscowej ludności 5 niewielkich działek. Dzierżawcami byli: 1. Jan Gabrewicz, dzierżawa od 10 października 1803 roku, dochód roczny parafii z tytułu dzierżawy 1 talar 18 srebrnych groszy 2. Wawrzyniec Grunenberg, dzierżawa od 28 listopada 1752 roku, dochód roczny 1 talar 3 srebrne grosze i 4 fenigi 3. Jan Woźniak, dzierżawa od 8 stycznia 1703 roku za roczną opłatę 1 talar 3 srebrne grosze i 4 fenigi 4. Józef Czaj, dzierżawa od 4 września 1763 roku, ustalona opłata roczna 1 talar 3 srebrne grosze i 4 talary 5. Józef Kujawski, dzierżawa również od 4 września 1763 roku za sumę 25 srebrnych groszy. Wszystkie dzierżawione w Mątowach Wlk. działki znajdowały się w pobliżu wału wiślanego. Ponadto 4 łany ziemi parafialnej w Bystrzu w całości oddano w dzierżawę. W roku 1858 uprawiali je: 1. Franciszek Dostalski, dzierżawa od 22 maja 1792 roku za sumę 2 talarów 2. Wdowa Sprung od 1669 roku za 2 talary 3. Jan Ertmann, również od 1669 roku za 2 talary. Do całości gruntów parafialnych należy także ziemię uprawianą przez nauczyciela i stanowiącą źródło jego dodatkowych dochodów⁸³.

Źródłem stałych dochodów były beneficja parafialne. Protokół z 1858 roku wymienia 5 beneficjów. Dnia 25 lutego 1720 roku zostało erygowane beneficjum *Linkianum* ufundowane przez miejscowego proboszcza ks. Mateusza Linka (Linka). Kwota fundacji opiewała na 1400 guldenów. Beneficjum *Smolinskianum* ufundował jeden z mieszkańców mątowskich Jan Smolinski 16 listopada 1852 roku. Pochodzący z Mątów Wlk. kanonik warmiński ks. Józef Jagielski ufundował 5 lutego 1853 roku beneficjum *Jagielskianum*. Kwota wynosiła 33 talary i 10 srebrnych groszy. Beneficjum *Palmowskianum* ufundowali spadkobiercy zmarłego proboszcza mątowskiego ks. Michała Palmowskiego. Erygowano je 23 marca 1856 roku i zabezpieczono dwiema obligacjami państwowymi wartymi po ponad 100 talarów każda. Beneficjum *Różańcowe* powstało z dobrowolnych składek Bractwa

⁸³ Protokół wizytacyjny z 1927 roku informuje, że wszystkie grunta parafialne były wówczas wydzierżawione. W sumie w Mątowach Wlk. parafia posiadała ponad 60 ha ziemi zaś w Bystrzu ponad 90 ha; por. ADEg, AP 51 Mątowy Wlk., k. 111; ADEg, AP 55 Mątowy Wlk., k. 15; ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 10v, 35, 39–40.

Różańcowego 18 kwietnia 1857 roku. Kwota pieniężna wynosiła 174 talarów w papierach wartościowych. Uzyskiwane z tytułu beneficjów pieniądze były przeznaczane między innymi na kościelne utensylia, wieczną lampkę i stypendia mszalne⁸⁴.

Pewne wpływy finansowe związane były z opłatami za miejsca pochówku na cmentarzu parafialnym oraz za miejsca siedzące w kościele parafialnym. Druga z tych opłat była uiszczana każdego roku przez tych parafian, którzy zdecydowali się zarezerwować, naturalnie za pewną opłatą, stałe miejsce w kościelnych ławkach. Sprzedażą tych miejsc zajmowała się rada parafialna a pieniądze w całości przeznaczano na potrzeby parafii. Corocznie pozostawiano w kościele 6 wolnych miejsc siedzących, natomiast pozostałe 118 miejsc rezerwowano za opłatą 3 srebrnych groszy⁸⁵.

Dodatковым źródłem dochodów proboszcza mątowskiego były wpływy z tytułu posług kapłańskich, tzw. *iura stolae*. Interesujący jest pod tym względem protokół wizytacyjny z 1841 roku. Wyraźnie jest w nim stwierdzone, że dotychczas nie było w parafii żadnej regulacji wysokości opłat *iura stolae*. Składane przez wiernych dobrowolne ofiary są bardzo niskie i dlatego zostaną podniesione zgodnie z dawnym zwyczajem. W tym samym protokole odnajdujemy dołączony przez ks. Michała Palmowskiego odpis zatwierdzonego 23 listopada 1841 roku przez warmińską władzę diecezjalną cennika opłat za posługi duszpasterskie. Bezpośrednio po nim zamieszczono drugi, poprawiony już cennik z datą 25 lipca 1842 roku. Warto przytoczyć niektóre jego regulacje:

I. Chrzty

Poza podatkiem katedralnym w wysokości 1 srebrnego grosza pobierane są następujące opłaty:

- a. Proboszczowi za wpisanie ochrzczonego dziecka do księgi chrztów 10 srebrnych groszy
- b. Opłata dla organisty 2 srebrne grosze

II. Śluby

Poza podatkiem katedralnym w wysokości 1 srebrnego grosza pobierane są następujące opłaty:

1. Proboszcz otrzymuje:
  - a. Za trzykrotne zapowiedzi 10 srebrnych groszy
  - b. Za udzielenie ślubu i odnotowanie faktu w księdze parafialnej 1 talar
  - c. Za wypisanie kartki do zapowiedzi 6 srebrnych groszy
  - d. Za kazanie podczas ślubu (jeśli narzeczeni zamówią) 3 talary
2. Organista otrzymuje:

---

⁸⁴ ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 51–52.

⁸⁵ ADEg, AP 77 Mątowy Wlk., k. 9; ADEg, AP 96 Mątowy Wlk., k. 17.

- a. Za trzykrotne zapowiedzi 2 srebrne grosze
- b. Za ślub podczas którego śpiewa i gra na organach *Veni Creator Spiritus* 6 srebrnych groszy
- 3. Narzeczeni na rzecz kościoła parafialnego wnoszą opłatę 4 srebrnych groszy

III. Wywód kobiet po porodzie

- 1. Opłata dla proboszcza 2 srebrne grosze
- 2. Opłata dla organisty 1 srebrny grosz

IV. Pogrzeby

A. Ogólne postanowienia

- 1. Podatek katedralny w wysokości 1 srebrnego grosza
- 2. Opłata za miejsce na cmentarzu 3 srebrne grosze 4 fenigi (przeznaczona na utrzymanie kościoła parafialnego)
- 3. Opłata za miejsce na cmentarzu za tych zmarłych, którzy mają być pochowani na cmentarzu w Mątowach Wielkich, przeznaczona dla proboszcza, 6 srebrnych groszy 8 fenigów

4. Opłata dla proboszcza za odnotowanie zgonu w księdze parafialnej za tych zmarłych którzy mają być pochowani na cmentarzu w Bystrzu 6 srebrnych groszy.

Wpisanie do księgi parafialnej zmarłych, którzy spoczną na cmentarzu w Mątowach Wlk. jest bezpłatne.

5. Grabarz za przygotowanie mogiły bez względu na rozmiar grobu i porę roku 10 srebrnych groszy.

6. Za każdorazowe użycie dzwonu podczas pogrzebu i podczas innych ceremonii opłaty zgodne są z reskrytem Królewskiej Regencji Zachodniopruskiej z 25 kwietnia 1806 roku i Królewskiego Sądu w Malborku. Zezwoliły one 17 maja 1806 roku pobierać opłaty ówczesnemu komendariuszowi w Mątowach Wlk. Bedyńskiemu bez względu na wyznanie:

- a. Od mieszkańców 10 srebrnych groszy
- b. Od gospodarzy 5 srebrnych groszy
- c. Od dzierżawiących 3 srebrne grosze

Pieniądze te przeznaczane są na potrzeby parafii.

Za utensylia używane podczas pogrzebu należy wnieść opłatę:

- a. krzyż 2 srebrne grosze
- b. kapa 2 srebrne grosze
- c. za każdą małą chorągiew 1 srebrny grosz
- d. za każdą dużą chorągiew 2 srebrne grosze
- e. za każdą świecę przy trumnie w kościele 2 srebrne grosze

B. Szczegółowe postanowienia

Trzeba na wstępie odnotować, że z powodu ubóstwa okolicznych mieszkańców pogrzeby są sprawowane według innych zasad niż na pozostałym terytorium diecezji warmińskiej. Pogrzeby związane są z następującymi opłatami:

1. Za pokropienie zwłok przy grobie i odmówione w ciszy tradycyjne modlitwy
  - a. kapłan otrzymuje 2 srebrne grosze
  - b. Organista 1 srebrny grosz
2. Przyrowadzenie procesjonalne zwłok od bramy cmentarnej, za *Conductus minor* i pieśń *Salve Regina*
  - a. Proboszcz 10 srebrnych groszy
  - b. Organista 5 srebrnych groszy
3. Przyrowadzenie procesjonalne zwłok z domu zmarłego do kościoła, za *Conductus minor* i *Salve Regina*
  - a. Proboszcz 20 srebrnych groszy
  - b. Organista 10 srebrnych groszy
4. Jeśli po pogrzebie odprawiana jest Msza św.
  - a. Proboszcz otrzymuje za cichą Mszę św. 6 srebrnych groszy za śpiewaną Mszę św. 14 srebrnych groszy
  - b. Organista za śpiew jednej pieśni przy akompaniamencie organów w czasie cichej Mszy św. 2 srebrne grosze
 Za grę i śpiew podczas Mszy św. śpiewanej 6 srebrnych groszy
5. Jeśli zwłoki zostają przyniesione do kościoła
  - a. Przyrowadzenie procesyjne zwłok od bramy cmentarnej do kościoła:

Proboszcz 10 srebrnych groszy
Organista 5 srebrnych groszy
  - b. Przyniesienie zwłok z nieznacznie oddalonego domu zmarłego do kościoła:

Proboszcz 20 srebrnych groszy
Organista 10 srebrnych groszy
  - c. Śpiewane *Officium defunctorum*

Proboszcz 1 talar
Organista 10 srebrnych groszy
  - d. Msza św. śpiewana odprawiona po *Officium defunctorum*

Proboszcz 14 srebrnych groszy
Organista 6 srebrnych groszy
  - e. Za kazanie pogrzebowe proboszcz otrzymuje

Od biednych 1 talar
Od zamożnych 3 talary
  - f. *Conductus maior*

Proboszcz 12 srebrnych groszy
Organista 6 srebrnych groszy
  - g. *Conductus minor* z pieśnią *Salve Regina*

Proboszcz 6 srebrnych groszy
Organista 3 srebrne grosze
 Za przechowanie ciała zmarłego w kościele nie są pobierane żadne opłaty.
- C. Wypominki
  1. Za wypominki we wszystkie niedziele i święta przez cały rok po kazaniu 1 talar
  2. Za jednorazowe wspomnienie zmarłego 6 fenigów
- D. Kolęda (*Kalendegeld*)

Jest tu starym zwyczajem, że proboszcz z organistą i chłopcami w wieku szkolnym od Nowego Roku i w dniach następnych kołędują (*calendieren*) parafię i od każdej rodziny otrzymują ofiarę (*Kalendegeld*)

a. Proboszcz 2 srebrne grosze

b. Organista 1 srebrny grosz

E. Ofiary za kartki do spowiedzi wielkanocnej

Za każdą kartkę do spowiedzi wielkanocnej tradycyjnie pobierana jest opłata 1 srebrny grosz i z tego otrzymuje:

Proboszcz 8 fenigów

Organista 4 fenigi⁸⁶.

---

⁸⁶ ADEg, AP 55 Mątowy Wlk., k. 16, 29–34.

Tabela 1

Zróznicowanie konfesyjne parafii małowskiej w latach 1869–1921⁸⁷

Rok	Wieś	Katolicy				Protestanci	Żydzi	Suma
		Komu- nikujący	Nie mogący jeszcze komu- nikować	Nie mogący w ogóle komu- nikować	Suma			
1869	Małowy Wlk.	224	137	1	362	70	3	435
	Małowy Małe	216	103	1	320	112	–	432
	Bystrze	110	60	–	170	34	–	204
	Rękowo	27	20	–	47	6	3	56
	Suma	577	320	2	899	222	6	1127
1874	Małowy Wlk.	194	121	–	315	60	3	378
	Małowy Małe	186	101	–	287	102	–389	
	Bystrze	102	56	–	158	28	–	186
	Rękowo	30	20	–	50	4	3	57
	Suma	512	298	–	810	194	6	1010
1881	Małowy Wlk.	189	139	–	326	78	6	400
	Małowy Małe	205	135	–	340	80	–	420
	Bystrze	93	60	–	153	35	–	188
	Rękowo	22	20	–	42	5	6	53
	Suma	509	352	–	861	198	12	1071
1897	Małowy Wlk.	195	108	–	303	135	3	441
	Małowy Małe	181	83	–	264	167	–	431
	Bystrze	72	43	–	115	81	–	196
	Rękowo	28	23	–	51	3	–	54
	Suma	467	268	–	733	386	3	1122
1903	Małowy Wlk.	207	123	2	332	73	4	409
	Małowy Małe	179	130	2	311	131	–	442
	Bystrze	85	43	1	129	92	–	221
	Rękowo	25	16	–	41	4	–	45
	Suma	496	312	5	813	300	4	1117

⁸⁷ Opracowane na podstawie zachowanych protokołów wizytacyjnych.

1908	Mątowy Wlk.	202	143	3	348	66	7	421
	Mątowy Małe	146	118	–	264	146	–	410
	Bystrze	81	54	1	136	75	–	211
	Rękowo	16	10	–	26	2	–	28
	Suma	445	325	4	774	289	7	1070
1914	Mątowy Wlk.	225	85	3	313	109	7	429
	Mątowy Małe	168	112	1	281	180	–	461
	Bystrze	58	31	1	90	120	–	210
	Rękowo	9	10	1	20	18	–	38
	Suma	460	238	6	704	427	7	1138
1921	Mątowy Wlk.	192	95	3	290	139	–	429
	Mątowy Małe	180	79	2	261	200	–	461
	Bystrze	84	43	–	127	83	–	210
	Rękowo	7	18	–	25	13	–	38
	Suma	463	235	5	703	435	–	1138

PFARRGEMEINDE MĄTOWY WIELKIE VOR DEM HINTERGRUND VON VISITATIONSprotokollen AUS DEM 19. UND 20. JAHRHUNDERT

ZUSAMMENFASSUNG

Der Beitrag „Pfarrgemeinde...“ ist — wie es der Titel will — eine genaue Analyse einer interessanten Pfarrgemeinde in den Marschen. Der Autor präsentiert als Direktor des Archivs der Diözese Elbing das, was im Zeitraum von 10 Jahren auf der Ebene der Sorgfalt und Sorge um das geschichtliche Erbe dieser Region getan worden ist. Es ist also kein Zufall, dass dieser Artikel mit dem nächsten Beitrag der „Elbinger Studien“ u.d.T. „Archivbestände...“ eng verbunden ist.

Der uns interessierende Beitrag besteht aus neun Teilen. Sie sind sehr verständlich und präzise seitens der Methodologie und im Verbund mit einer tiefgründigen Analyse bedeuten sie ein ausgezeichnetes Studium der Pfarrgemeinde Mątowy, geschaffen in Anlehnung an die zuvor erwähnten Protokolle der Visitationen.